

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ELMİ ƏSƏRLƏR

Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS

Нахчыванский Государственный
Университет
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

DOI: 10.30546 / 155244

ISSN 2224-5529

ISSN 2223-5124

ISSN 2224-0829

ISSN 2222-940X

İSSN: 2224-5529, 2224-0829, 2223-5124, 2222-940X

ELMİ ƏSƏRLƏR

№ 3 (136)

- *Tarix və antropologiya*
- *Filologiya elmləri*
- *Pedaqogika*
- *Psixologiya*
- *İqtisad elmləri*
- *Hüquq elmləri*
- *Riyaziyyat və mexanika*
- *Fizika və astronomiya*
- *Kimya*
- *Texnika elmləri*
- *Yer elmləri və coğrafiya*
- *Tibb və əczaçılıq elmləri*
- *Biologiya elmləri və aqrar elmlər*
- *Fəlsəfə və sosiologiya*
- *Siyasi elmlər*
- *Sənətsüinaslıq və memarlıq*

Naxçıvan Dövlət Universiteti. "Elmi əsərlər".
*Jurnal 1997-ci il 13 fevral tarixdə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
qeydiyyatdan keçmişdir. (Şəhadətnamə №550)*

TƏSİSÇİ: *Naxçıvan Dövlət Universiteti*

BAŞ REDAKTOR: **Elbrus İsayev**
Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru

REDAKTORLAR: **Elsevər Əsədov**
Hüseyn İmanov

SAHƏLƏR ÜZRƏ REDAKTORLAR

Riyaziyyat və mexanika elmləri üzrə sahə redaktoru:
Prof.Dr. Cavanşir Zeynalov (Azərbaycan)

Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri üzrə sahə redaktoru:
Prof.Dr. İnara Məhərrəmov (Azərbaycan)

Filologiya üzrə sahə redaktoru:
Prof.Dr. Sədaqət Həsənova (Azərbaycan)

İqtisad elmləri üzrə sahə redaktoru:
Dos.Dr. Eltun İbrahimov (Azərbaycan)

Tibb və səhiyyə elmləri üzrə sahə redaktoru:
Prof.Dr. İsa Abdullayev (Azərbaycan)

Fəlsəfə və hüquq elmləri üzrə sahə redaktoru:
Prof.Dr. Məmməd Rzayev (Azərbaycan)

Tarix, antropologiya və siyasi elmlər üzrə sahə redaktoru:
Prof.Dr. Hacıfəxrəddin Səfərli (Azərbaycan)

Fizika üzrə sahə redaktoru:
Dos.Dr. Billurə Hacıyeva (Azərbaycan)

Pedaqogika, psixologiya, metodika üzrə sahə redaktoru:
Dos.Dr. Taleh Xəlilov (Azərbaycan)

Baytarlıq və kənd təsərrüfatı elmləri üzrə sahə redaktoru:
Dos.Dr. Mahir Məhərrəmov (Azərbaycan)

Hüquq və siyasi elmlər üzrə sahə redaktoru:
Dos.Dr. Qəhrəman Behbudov (Azərbaycan)

Təbiət elmləri üzrə sahə redaktoru:
Dos.Dr. Ənvər İbrahimov (Azərbaycan)

REDAKSİYA HEYƏTİ

Filologiya elmləri / Philological sciences / Филологические науки

Akad. İsa Həbibbəyli — Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (Azərbaycan)
Akad. Kamal Abdullayev — Azərbaycan Dillər Universiteti (Azərbaycan)
Akad. Muxtar İmanov — Azərbaycan Dillər Universiteti (Azərbaycan)
Akad. Möhsün Nağısoylu — AMEA Dilçilik İnstitutu (Azərbaycan)
Prof.Dr. Mahirə Hüseynova — Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Azərbaycan)
Prof.Dr. Əbülfəz Quliyev — AMEA Naxçıvan Bölməsi (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ramazan Qorxmaz — Maltepe Universiteti (Türkiyə)
Dos.Dr. Arif Ağalarov — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
Dos.Dr. Mehriban Əsədullayev — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Pedaqogika və Psixologiya elmləri / Psychology and pedagogical sciences / Науки психология и педагогика:

Prof.Dr. İsmayıl Əliyev — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
Prof.Dr. Bəxtiyar Əliyev — Milli Məclisin Elm və Təhsil komitəsi (Azərbaycan)
Prof.Dr. Müseyib İlyasov — Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Azərbaycan)
Prof.Dr. Erdal Bay — Qaziantep Universiteti, (Türkiyə)
Dos.Dr. Çapay Quliyev — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Sənətsünnəşliq və memarlıq elmləri /Art criticism and architectural sciences / Современные искусствоведческие и архитектурные науки:

Prof. Dr. Cəfər Qiyasi — Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Layihə İnstitutu (Azərbaycan)
Prof. Dr. Gülnaz Abdullazadə — Bakı Musiqi Akademiyası (Azərbaycan)
Prof. Dr. Mənsur İbrahimov — Azərbaycan Milli Konservatoriyası (Azərbaycan)
Prof. Dr. Siyavuş Kərimi — Azərbaycan Milli Konservatoriyası (Azərbaycan)
Prof. Dr. Taryel Məmmədov — Bakı Musiqi Akademiyası (Azərbaycan)
Prof. Dr. Aynur Elhan Nəzir — Nəcməddin Erbakan Universiteti (Türkiyə)
Prof. Səidə Məmmədova — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
Prof. Dr. Ağavərdi Paşayev — Azərbaycan Milli Konservatoriyası (Azərbaycan)
Dos. Dr. Günay Məmmədova — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
Dos. Dr. Gülnarə Qənberova — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
Dos.Dr. Gülxarə Əhmədova — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Tarix, antropologiya / History, anthropology / История, антропология

Akad. İsmayıl Hacıyev — AMEA Naxçıvan Bölməsi (Azərbaycan)
Prof.Dr. İbrahim Ethem Atnur — Milli Müdafiə Universiteti (Türkiyə)
Prof.Dr. Kərim Şükürov — AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutu (Azərbaycan)
Prof.Dr. Xəzər Hüseynov — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
Prof.Dr. Metin Ünver — İstanbul Universiteti (Türkiyə)
Dos.Dr. Emin Şixəliyev — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Fəlsəfə və hüquq və siyasi elmlər elmləri / Philosophy and law and political science in the sciences / Философия и право и политология в науках:

Prof.Dr. Əmir Əliyev — Bakı Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

Prof.Dr. Vüqar Rəhimzadə — Bakı Slavyan Universiteti (Azərbaycan)

Prof.Dr. Qərib Allahverdiyev — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Prof.Dr. Cavid Abdullazadə — Ankara Universiteti (Türkiyə)

PhD. Məhəmməd Quluzadə — Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu (Azərbaycan)

İqtisad elmləri / Economic Sciences / Экономические науки

Prof.Dr. İmran Əkbərov — Cənub Universiteti (Rusiya)

Prof.Dr. Teymur Abbasov — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Prof.Dr. Aslı Beyhan Acar — İstanbul Universiteti (Türkiyə)

Prof.Dr. Ağarza Rüstəmov — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Prof.Dr. Kutluk Kağan Sümer — İstanbul Universiteti (Türkiyə)

Prof.Dr. İbrahim Giritlioğlu — Qaziantep Universiteti (Türkiyə)

Dos.Dr. Cavadxan Qasimov — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Tibb və Əczaçılıq elmləri / Medicine and Pharmaceutical Sciences / Медицина и фармацевтические науки:

Prof.Dr. Aziz Kubayev — Səmərqənd Dövlət Tibb Universiteti (Özbəkistan)

Prof.Dr. Qalib Qarayev — Azərbaycan Tibb Universiteti (Azərbaycan)

Prof.Dr. Erkut Attar — Yeditepe Universiteti (Türkiyə)

Prof.Dr. Cabbar Hacıyev — Azərbaycan Tibb Universiteti (Azərbaycan)

Prof.Dr. Çingiz Rəhimov — Azərbaycan Tibb Universiteti (Azərbaycan)

Prof.Dr. Cengiz Ara — Malatya Universiteti (Türkiyə)

Prof.Dr. Məhbubə Vəliyeva — Azərbaycan Tibb Universiteti (Azərbaycan)

Prof.Dr. Aslı Gürsoy — Ufuk Universiteti (Türkiyə)

Prof.Dr. Mehmet Sarper Erdoğan — İstanbul Universiteti-Cərrahpaşa (Türkiyə)

Prof.Dr. Tülin Öztürk — İstanbul Universiteti-Cərrahpaşa (Türkiyə)

Prof.Dr. Ercüment Karasulu — Ege Universiteti-Cərrahpaşa (Türkiyə)

Dos..Dr. Müşviq Həsənov — Azərbaycan Tibb Universiteti (Azərbaycan)

Dos.Dr. Gültəkin Əliyeva — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Dos.Dr. Elmar Rzayev — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Dos. Dr. İlhamə Mustafayeva— Azərbaycan Tibb Universiteti (Azərbaycan)

PhD. İlhamə Cəfərli — Guys və St Thomas Evelina Uşaq Xəstəxanası (Böyük Britaniya)

Riyaziyyat, mexanika və texnika elmləri / Mathematics, Mechanics, and Engineering Sciences / Математика, механика и технические науки

Prof.Dr. Rafiq Əliyev — Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti (Azərbaycan)

Prof.Dr. Məsud Əfəndiyev — "Helmholtz" Elmi-Tədqiqat Mərkəzi (Almaniya)

Prof.Dr. Sabir Mirzəyev — Bakı Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Prof.Dr. Yaqub Məmmədov — Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu (Azərbaycan)

Prof.Dr. Klaus Haenssger — Leypsik Texniki Universiteti (Almaniya)

Dos.Dr. Cabir Əsədov — Rusiya Dövlət Aqrar Universiteti (Rusiya)

Dos.Dr. Hüseyn Qasimov — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Fizika və astronomiya elmləri / On Physics and astronomy sciences / По физике и астрономии:

Akad. Arif Həşimov — ARETN Fizika İnstitutu (Azərbaycan)

Prof.Dr. Xəlil Kələntər — Global Optical Solutions şirkətinin baş tədqiqatçısı (Yaponiya)

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

Prof.Dr. Soltan Əliyev — ARETN Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu (Azərbaycan)

Dos.Dr. Məftun Əliyev — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Dos. Dr. Ruslan Məmmədov — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Biologiya, kimya və aqrar elmlər / Biology, Chemistry, and Agricultural Sciences / Биология, химия и сельскохозяйственные науки

Akad. Tariyel Talıbov — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Prof.Dr. Qərib Mürşüdoğlu — York Universiteti (Böyük Britaniya)

Prof.Dr. Daşqın Qənbərov — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Prod.Dr. Qasım Hüseynov — Bakı Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Prod.Dr. İsa Özeydin — Kafkas Universiteti (Türkiyə)

Prof. Dr. İsmayıl Məmmədov — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Prof.Dr. Səyyarə İbadullayeva — AR ETN Botanika İnstitutu (Azərbaycan)

Prof.Dr. Sevgi Kolaylı — Karadeniz Texnik Universiteti (Türkiyə)

Prof.Dr. Salah Akkal — University of Mentouri Constantine (Əlcəzair)

Prof.Dr. Oktay Yıldız — Gümüşhane Universiteti (Türkiyə)

Prof.Dr. Saleh Məhərrəmov — AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutu (Azərbaycan)

Prof.Dr. Daşqın Qənbərov — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Prof.Dr. Tofiq Əliyev — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Prof.Dr. Hacı Nəcəfov — Kafkas Universiteti (Türkiyə)

Dos.Dr. Usman Zulfikar — The Islamia University of Bahawalpur (Pakistan)

PhD. Maxim Proshchalykin — Far East Branch of Russian Academy of Sciences (Rusiya)

PhD. Pərvin Quliyev — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Coğrafiya və yer elmləri / Geography and soil science / География и почвоведению:

Prof.Dr. Zakir Eminov — ARETN akademik H.Ə. Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu (Azərbaycan)

Prof.Dr. Nəriman Paşayev — Milli Aviasiya Akademiyası (Azərbaycan)

Prof.Dr. Faruk Yıldırım — Karadeniz Texniki Universiteti (Türkiyə)

Dos.Dr. Lətifə Novruzova — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

Dos.Dr. Elnarə Seyidova — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

PhD. Ülviyyə İsgəndərova — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

PhD. Türkanə Əliyeva — Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)

MÜNDƏRİCAT

HUMANİTAR ELMLƏR

Əjdər Babazadə, Joao Marrieros, Hüsrev Kastacı, Aslan Qasimov, Fidan Xələfova-Əliyeva, İlahə Nəhmətova, Turan Eldarov, Şəhriyar Səməndarov, Cavid Bayramov, İlkin Rzayev, Şahanə Pənahlı	
Paleolitik araşdırmalarda litik istehsal zəncirində (chaîne opératoire) eksperimental təcrüblər (flint knapping)	4-14
Nərgiz Kərimova	
Eldar İsmayılovun tədqiqatlarında “Böyük terror”un repressiv mexanizmləri	15-20
Ülviyyə Mehraliyeva	
Müasir cəmiyyətdə sosial ədalət anlayışının fəlsəfi aspektləri	21-26
Aytən Məhərrəmov	
1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası: icra mexanizmləri və nəticələri	27-34

İCTİMAİ ELMLƏR

Leyla Əfəndiyeva	
Bərpa olunan enerji infrastrukturunun investisiya təminatında yaşıl maliyyə və qarışıq maliyyələşdirmə modellərinin tətbiqi	35-42
Nuriyyə İbrahimova, Əliyeva Zəkiyə	
Rəqəmsal iqtisadiyyatda sosial investisiyaların maliyyələşdirilməsi və insan kapitalının inkişafı	43-48
Nadir Ələkbərov	
Azərbaycanda İKT-nin makroiqtisadi təhlili və qeyri-neft iqtisadiyyatında rol	49-55
Eltun İbrahimov, Gülnar Cabbarova	
Naxçıvanda regional inkişafın maliyyə təminatı: 2023-2027-ci illər dövlət proqramının strateji və iqtisadi aspektləri	56-63
Vəliyev Şahnur	
Azərbaycan kapital bazarında listing və açıqlama tələblərinin investor bazasının genişlənməsinə təsiri	64-71
Aqşin Cəfərov	
İşgaldan azad edilmiş ərazilərdə dağ-mədən müəssisələrinin innovasiya və texnologiya səviyyəsinin təhlili	72-78
Əbdülhüseyn Zamanov	
Azərbaycan Respublikasında demoqrafik dayanıqlılığın təmin edilməsi: prioritet istiqamətlər və inteqral qiymətləndirmə modeli	79-87
Nigar Qurbanzadə	
Azərbaycan Texniki Universitetinin təhsil bazarındakı mövqeyinin iqtisadi və rəqabətlik aspektindən qiymətləndirilməsi	88-97
Mərhəmət Bayramov	
Azərbaycan bank sistemində məzənnə riskinin idarə olunması: 2015–2024-cü illər üzrə riskə məruz dəyər (VAR) yanaşmasının empirik qiymətləndirilməsi	98-103
Mirmövsüm Dadaşev	
İqtisadiyyatın yeni inkişaf mərhələsində Abşeron yarımadasının ümumi su tələbatının ödənilməsində dəniz suyunun duzsuzlaşdırılmasının strateji rolu	104-114
Goncha Muradli	
Generation Z as insurance consumers: trust, homeownership barriers, and pathways to engagement in the United States and Azerbaijan	115-121

Elvin Əliyev Dayanıqlı sosial inkişafın institusional təminatının təkmilləşdirilməsi: problemlər və inkişaf istiqamətləri	122-129
Murad Teymurov Dövlət-özəl tərəfdaşlıqlarında risklərin bölüşdürülməsi və dəyərə görə səmərəliliyin qiymətləndirilməsi: Azərbaycan üçün konseptual çərçivə	130-138
Xanım Məmmədli Süd sənayesində qida məhsulları istehsalının inkişafında sahibkarlığın rolu	139-147
Samir Aslanov Azərbaycanın bərpa olunan enerji strategiyası və yeni nəsil şəhər modellərində tətbiqi	148-153
Elvira Badalova Social alienation and the crisis of meaning in contemporary political philosophy: an interpretation of Heidegger and Benhabib	154-164
Gülsüm Kərimova I–IV siniflərdə atalar sözlərindən istifadə etməklə şagirdlərdə əqli tərbiyənin formalaşdırılması məsələləri	165-171
Qu Hang From technological intervention to warm protection: digital technology empowers the innovation of the home-based elderly care model and the return of humanities	172-180
Murad Məmmədli Erməni daşnak qüvvələrinə qarşı mübarizədə Abbasqulu bəy Şadlinskiyin hərbi-siyasi rolu	181-187

TƏBİƏT VƏ TİBB ELMLƏRİ

Günay Abbasova Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonunda sahilyanı landşaftların transformasiya dinamikasının müasir metodlarla qiymətləndirilməsi	188-195
Musa Vəliyev Mil-Muğan iqtisadi rayonunda kənd məntəqələrinin planlaşdırılması və yenidən qurulması	196-204
Elnarə Seyidova Naxçıvan Muxtar Respublikasında nəmlənmə şəraitinin aqroiqlim və ekoloji xüsusiyyətləri	205-214
Pərvin Quliyev, Rəvanə Əsgərli Stibium-sulfid sistemlərinin elektrokimyəvi yolla sintezinə bir sıra amillərin təsirinin öyrənilməsi	215-221
Bəxtiyar Allahverdiyev, İranə Qələndərli, Vəfa Yaqubova, İlhamə Kərimova Propilen oliqomeri reagentlərinin təsirindən kütüm balığının (rutilus frisii kutum) toxumalarında fizioloji-biokimyəvi göstəricilərinin dəyişməsi	222-228
Orxan Xudiyev, Özləm Əhmədli NDU Tibb fakültəsi tələbələrində həyat tərzi, sağlamlıq və davranış göstəricilərinin cinslər üzrə qiymətləndirilməsi	229-235
Teymur İlyash, Tərlan Allahverdiyev, Tofiq Əliyev, Günel Qəhrəmanova Fe–As–S sistemində şüşəmələgəlmə və şüşələrin xassələri	236-242

HUMANİTAR ELMLƏR

PALEOLİTİK ARAŞDIRMALARDA LİTİK İSTEHSAL ZƏNCİRİNDƏ (CHAÎNE OPÉRATOIRE) EKSPERİMENTAL TƏCRÜBLƏR (FLINT KNAPPING)

Əjdər BABAZADƏ^{1,2} , Joao MARRIÉROS³ , Hüsrev KASTACI¹ , Aslan QASIMOV⁴ , Fidan XƏLƏFOVA-ƏLİYEVƏ² , İlahə NƏHMƏTOVA² , Turan EL DAROV¹ , Şəhriyar SƏMƏNDAROV¹ , Cavid BAYRAMOV² , İlkin RZAYEV¹ , Şahanə PƏNAHLI¹

¹ Qarabağ Universiteti, Xankəndi, Azərbaycan;

² AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan;

³ Leibniz Arxeologiya Mərkəzi (LEIZA), Mayns, Almaniya;

⁴ Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: ejder.babazade@karabakh.edu.az

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
04.05.2026

Nəşr edilmə tarixi:
28.09.2026

AÇAR SÖZLƏR:

Paleolit dövrü,
eksperimental
arxeologiya, litik
texnologiya, istehsal
zənciri, hominin
davranışı, xammal
istifadəsi

XÜLASƏ

Paleolit dövrü homininlərinin sosial-iqtisadi təşkilatlanma formalarının, istehsal və istehlak münasibətlərinin, ovçuluq və qidalanma strategiyalarının, eləcə də koqnitiv və texnoloji davranışlarının təkamül dinamikasının araşdırılmasında daş alət komplekslərinin tədqiqi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatların müxtəlif sahələri mövcuddur. Onlardan birini praktik olaraq daş alət industriyasının eksperimental təcrübələr və tətbiqlərlə araşdırma və analizləri təşkil edir. Bu məqsədlə Azıx Arxeoloji Tədqiqat və Analiz Laboratoriyalar mərkəzində həyata keçirilmiş eksperimental arxeoloji tədqiqatlar əsasında paleolit litik industriyasının istehsal və istehlak prosesləri texno-funksional və koqnitiv davranış modellərini anlamaq çərçivəsində araşdırılmışdır. Eksperimental tədqiqat proqramları xammal seçimindən alətin son istifadə halına qədərki bütün mərhələləri özündə ehtiva edən istehsal zəncirinə (chaîne opératoire) əsaslanmışdır. Eksperimentlər zamanı Qarabağ, Anadolu və Avropadan əldə olunan müxtəlif geoloji suxur xammalından (flint, çert, obsidian, bazalt və.s) Olduvay, Aşel, Mustye və Levalua industriyalarına aid müxtəlif nüvə, qəlpə və lövhə tipli alət modelləri hazırlanmışdır. Praktiki eksperimental tədqiqatlar göstərmişdir ki, Alt Paleolitə erkən mərhələlərində bazalt və kvarsit kimi heterogen xammallar üzərində sət zərbə texnikası dominant mövqe tutmuşdur. Aşel dövründən etibarən isə homogen silikat xammalların üzərində yumşaq zərbə texnologiyasının inkişafı daş alət istehsalında daha mürəkkəb planlaşdırma qabiliyyətinin formalaşmasına, simmetrik formalı alətlərin hazırlanmasına, tipoloji müxtəlifliyin artmasına və texnoloji standartlaşmanın güclənməsinə şərait yaratmışdır. Eksperimental tədqiqatlar proqramı və protokolu əsasında aparılmış tədqiqatlardan əldə olunmuş empirik məlumatlar əsasında verilənlər bazası yaradılmışdır. Burada, lokal-regional paleolit industriyalarının qlobal paleolit texnoloji təkamül sistemində müqayisəli şəkildə təhlil edilməsi üçün təkrarlana və test edilə bilən elmi metodoloji platforma qurulmuşdur.

GİRİŞ

Eksperimental arxeoloji tədqiqatlar, paleolit dövrü daş alət texnologiyasını öyrənərkən homininlərin yalnız texniki bacarıqlarını deyil, eyni zamanda onların sosial-iqtisadi təşkilatlanmasını, qidalanma strategiyalarını, köç dinamikasını və ətraf mühitə uyğunlaşma mexanizmlərini vizual ortaya qoymağı hədəfləməkdədir. Erkən homininlərin təxminən 3.3 milyon ildən bəri daş alət istifadəsi litik artefaktların, paleolit cəmiyyətlərində istehsal, istehlak və digər qidalanma proseslərinin mərkəzində dayanmaqla yanaşı, qədim toplumların gündəlik həyatda qarşılaşdıqları paleo-ekoloji problemlər qarşısında verdikləri mübarizənin modellərini ortaya qoymaqladır. Afrika və Avrasiyada geniş yayılan Homo növlərinə aid litik alət texnologiyasındakı çeşitlilik, erkən əcdadlarımızın koqnitiv təkamülünü, xammal mənimsəmə strategiyalarını və regional ekoloji şəraitə uyğunlaşma mexanizmlərini anlamaq üçün ən fundamental maddi sübutdur. Ona görə də, müasir arxeoloji epistimoloji yanaşmalar baxımından paleolit daş alət tədqiqatları tipoloji təsnifatçılığa və alət müxtəlifliyinin təsvirçiliyinə sığdırılmamaqladır. Təəssüf ki, bu günə qədər ölkəmizdə paleolit tədqiqatlar texno-tipoloji təsvirçiliyə və təsnifatçılığa dayanmışdır. Hələ 1960-cı illərdə ölkəmizin

müxtəlif bölgələrində xüsusən Qarabağ ərazisində Azıx kimi müxtəlif mağaralarda hominin izlərinə rast gəlinmişdir (Hüseynov, 1985., Cəfərov, 2017., Zeynalov, 2017., Mammadov, 2019). Halbuki, 1960-ci illərdən bəri qərb arxeoloji məktəblərində paleolit tədqiqatlar eksperimental-praktik (*təcrübə və tətbiq*) və traseoloji-mikroskopik (*təhlil*) kompleks araşdırma və analizlər üzərində qurulmasına baxmayaraq, ölkəmizdə bu tədqiqatlar arxeoloji çöl tədqiqat qazıntısından və texno-tipoloji təsnifatçılıqdan ibarət olmuşdur. Hal-hazırda Qarabağ Universitetində qurulan Azıx arxeoloji araşdırma və analiz laboratoriyalar Mərkəzi mövcud elmi-metodoloji boşluğun aradan qaldırılması, müasir arxeoloji tədqiqat infrastrukturunun formalaşdırılması və bu istiqamətlər üzrə yüksək ixtisaslı kadr hazırlığının təmin edilməsi məqsədini qarşıya qoymuşdur (Marreiros and Babazade, 2025).

1980-ci illərin sonundan etibarən flint-knapping təcrübələrində hissi (intuitiv) təhlildən uzaqlaşılaraq, daş alət texnologiyasının öyrənilməsində hipotezlərin sınaqdan keçirilməsi, arxeoloji məlumatların müqayisəli izahlı modellərinin qurulması və tətbiq oluna bilən metodoloji yanaşmaların qiymətləndirilməsi kimi istiqamətlər ön plana çıxmışdır. Nəticədə, bu gün müasir eksperimental arxeoloji tədqiqatlarda flint-knapping təcrübələri və tətbiqləri sınaq vasitəsi, test modeli və təhlil metodu olaraq istifadə edilərək hipotezləndirilə bilən praktik arxeoloji araşdırma metoduna çevrilmişdir (Eren et al 2016). Keçmişin dəqiq bərpası və ya təkrar olunması heç bir halda mümkün deyil. Lakin flint-knapping təcrübələri və tətbiqləri prehistorik alət texnologiyasının öyrənilməsində dogmatik deyil, pragmatik bir yanaşmadır. Belə ki, daş alət düzəltmə təcrübə və tətbiqləri həyata keçirərkən, keçmişə dair hipotezlər və suallar üzərində duraraq, Homininlərin davranış modellərini test etmə mümkün olmaqdadır (Marreiros et al, 2020). Belə bir məqamda eksperimental tədqiqatçılar praktik testlər vasitəsilə bunları araşdırmaqdadır: morfoloji müqayisə, texnoloji dinamikanı izləmək, proses nəzarətləri, alətlərin istifadə ömrü, koqnitiv davranışlar, dil-nitq-ünsiyyət (dialoq) qabiliyyəti, xammalın geo-kimyəvi-fiziki xarakterinin alət funksionallığına təsiri, istehsal texnologiyası dəyişkənliyi, istehlak mexanizmləri müxtəlifliyi, ekspert bacarığı, istifadə nəticəsində əmələ gələn aşınmalar (use-wear accrual), qəlpələmə- zərbələmə nəticələri, təzyiq və təsir alətlərin rolu və.s çox sayda fiziki, mexaniki, texnoloji təkamül proseslərini müşahidə, təcrübə, tətbiq və təhlil etmək (Eren et al 2016, Lin et al, 2018).

MATERIAL VƏ METODLAR

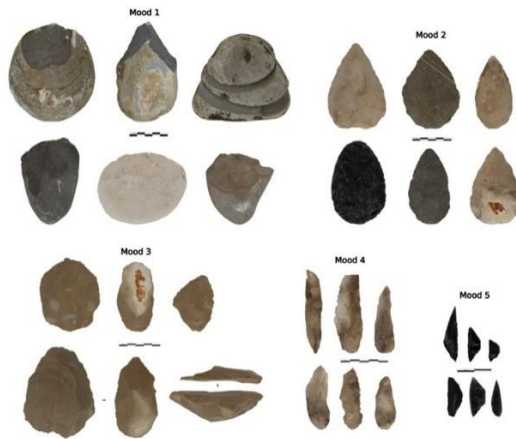
Azıx arxeoloji araşdırma və analiz laboratoriyaları Mərkəzində beynəlxalq təcrübələr əsasında daş alət emalı üzrə protokol tərtib edilmişdir (Diagram 1). Diagramda görüldüyü kimi eksperimental metodlar üçün interqrasıya olunmuş tədqiqat zənciri müəyyənlanmışdır. Bu sistem qərb arxeologiya elminə əsaslanan tədqiqat reproduktivliyini (sınama və təkrar oluna bilməsini) və elmi validliyini göstərən mühüm vizual canlandırmadır (Marreiros et al, 2020, Şəkil 3).

Diagram 1. Eksperimental arxeoloji tədqiqatlar üçün metodoloji proqram

Belə ki, bu sistem tədqiqat boyunca daş alət istehsalı və istifadəsində xammalın tədarükündən data analizinə qədər bütün mərhələləri birləşdirən sistemdir. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, eksperimental təcrübə və tətbiqlər muasir dövrdə iki fərqli müstəvidə həya keçirilir, birincisi, insan əli tərəfindən reallaşdırılan və heç bir mexanika və texnikanın istifadə edilmədiyi prehistorik aktivitetlərin birbaşa insan əli ilə canlandırılması, digəri isə laboratoriya eksperimentləridir ki, buna “ikinci nəsil” eksperimentlər deyilir. Burada əsas məqsəd nəzarətli eksperimentlərin aparılmasıdır. Birincidən fərqli olaraq, burada mexaniki (xüsusi maşınlar), texnoloji cihazlar (robot qollar kimi) və eyni zamanda soft-wear proqramları tətbiq edilməsilə çoxsaylı nəzarətlər, dəfələrcə təkrarlana bilən testlər həyata keçirmək mümkündür ki, bu da insan əlindən çıxan xətlərin və səhvlərin ehtimalını azaldır və eyni zamanda daha çox məlumatlar əldə etməyə imkan verir (Marreiros et al, 2020, Calandra et al, 2020, Babazadə, 2024, Babazadə, 2026).

Burada eksperimental çalışmlar sadəcə paleolit daş alət tipoloji modellərin hazırlanmasından ibarət deyil, rəqəmsal, mikroskopik arxeoloji analizləri ehtiva edən bütün litik industriyanın strategiyalarını, prehistorik texnologiyaları və koqnitiv davranış modellərini, sosial-iqtisadi sistemi öyrənməyi hədəfləmişdir. İlk öncə xammal seçimi ilə başlayan eksperimental tədqiqatlar, istehsal zəncirində xammalın yerini müəyyən etmək üçün onun fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərini Mohs və Whittaker şkalaları üzrə təhlil edir. Çünki, alət istehsal zənciri (chaîne opératoire) sadəcə texniki reduksiya ardıcılığı deyil, xammalın daxili mexaniki xüsusiyyətləri ilə daş dövrü Hominin əcdadlarımızın strateji qərarları arasında davamlı dialoqunu əks etdirən texnoloji prosesin hər mərhələsində adaptiv maneərləri şərtləndirən dinamik bir idrak sistemidir (Bar-Yosef and Van Peer, 2009). Beləliklə, litik alət istehsal zənciri metodologiyası, xammalın ilkin modifikasiyasından alətin son istifadə mərhələsinə qədər olan təkamül proseslərini, paleolit dövrü texnoloji ənənələrinin arxasında duran koqnitiv -sosial davranış modellərini dərk etməyə yönələn tədqiqat modelidir. Xammal seçimi xronoloji dövr, artefakt nümunələri və coğrafi qaynaqlar əsasında müəyyənləşdirilir. Daha sonra alət istehsalı (flint knapping) çalışmları sayəsində dövrün tipologiyasına uyğun alət modelləri hazırlanılır. İlk olaraq Clarkın Mode 1–5 sistemində yer alan Lomekvian, Oldovan, Aşel (Acheulean), Mustye (Mousterian), Levallua (Levallois), prizmatik blade və mikrolit sənaye komplekslərinin yonma texnologiyalarına aid yüzrlərlə alət modelləri hazırlanmışdır (Clarc, 1969., Debénath and Dibble, 1994) (Şəkil 1).

Şəkil 1. Hazırlanmış Mode 1-5 paleolit texnoloji tipləri

Paleolit dövrü daş alətlərinin istehsalı arxeoloji ədəbiyyatda əsasən “flint knapping” termini ilə ifadə olunur. Bu anlayış bir çox hallarda həm tarixi sənətkarlıq ənənələrini, həm də müasir reproduktiv fəaliyyətləri əhatə edən ümumi termin kimi istifadə edilsə də, burada əsas məqsəd prehistorik daş alətlərin hazırlanma texnologiyasını əks etdirən eksperimental “daş işləmə” (stoneworking) prosesinin canlandırılmasıdır (Shea 2020). Daş yonma (flint knapping) termini ümumi mənə daşıyaraq xammalı məqsədyönlü olaraq zərbələməkdir. Buradakı əsas hədəf prehistorik alət texnologiyasına uyğun olaraq nüvə hazırlama, qəlpə çıxartma, formaya salma, qəlpə, lövhə və itiuculuqlu alətlərin retuşlanma və.s kimi fəaliyyətləri yerinə yetirməkdir. Bu tədqiqat çərçivəsində

paleolit daş alət istehsalının eksperimental rekonstruksiyası məqsədilə altı (6) əsas alət hazırlama texnikası tətbiq edilmişdir (İnizan et al. 1999; Odell 2004; Shea 2020). Texniklərin seçimi zamanı xammalın geo-fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri və hədəflənən alət tiplərinin hazırlanması nəzərə alınmaqla aparılmışdır (Şəkil 2).

Şəkil 2. Paleolit dövrü alət texnologiyasında istifadə edilən zərbələmə/qəlpələmə texnikləri: a. anvil- birbaşa texnikası (block-on-block) b) bipolyar texnika (bipolar technique), c) təzyiqlə retuşlama (pressure in the hand (parallel retouches), d) organik çəkiclə zərbələmə (antler billet) e) sərt çəkiclə zərbələmə (hard hammerstone), f) dolaylı zərbələmə (indirect percussion, antler punch, wooden billet)

Şübhəsiz ki, bunların hər birinin müxtəlif formaları və üslubları mövcuddur. Ümumiyyətlə isə iki əsas qəlpələmə metodu vardır: zərbələmə (*percussion*) və təzyiq/basma (*pressure*). Hər iki prosesdə üç (3) əsas alət qrupu mövcuddur (Şəkil 3). *Birinci qrupda* sərt (daş) çəkiclər (*hard hammerstone*) litik texnologiyanın ən qədim və fundamental alətlərindəndir. Əsasən çay daşlarından (pebble stone) əldə edilən sərt zərbə çəkicləri, sadəcə paleolitın bütün dövrlərində deyil, daha sonrakı prehistorik dövrlərdə də istifadə edilmişdir. Lakin, onlar Alt Paleolitın Lomekvian, Olduvan, Aşel alətlərinin hazırlanmasında dominat rolunu oynayır (Şəkil 3, d). Eyni zamanda Orta Paleolitdə Levallua nüvənin ilkin formalaşdırılması (*decortication* - qabıqdan təmizlənmə) mərhələsində olduqca funksionaldır. Sərt daş alətlər zərbə nöqtəsinə ağır və idarə olunması çətin olan enerji ötürdüyü üçün onlardan retuşlamada deyil, daha çox kobud alətlərin hazırlanmasında (*choppers/chopping tools*, (*Acheulean handaxes / bifaces*), iri qəlpələrin (*large flakes*), nukleusların və.s) istifadə edilmişdir. Sərt daş zərbə alətlərdə tətbiq edilən xammalın seçimi, materialın Whittaker litik keyfiyyət şkalası və daxili mexaniki möhkəmliyi (*toughness*) ilə əlaqədardır (İnizan et al. 1999., Odell, 2004., Andrefsky, 2005., Pelegrin, 2000., Whittaker, 2019). Bu səbəbdən eksperimental tədqiqatlarımız zamanı sərt zərbə alətlərini bazalt, kvarsit, və əhəngdaşı kimi xammalın üzərindən sınaqdan keçirmişik. *İkinci qrup* zərbə alətlərində yumşaq çəkiclər (*antler, wooden billet*) yer alır. Onlar, maral və ya cüyür buynuzları (*antler*), iri məməlilərin uzun sümükləri (*bone*) və sərt ağac növlərindən (*dəmirağacı, saqqızağacı, palıd, şimşir və s.*) hazırlanır. Yumşaq çəkiclə birbaşa zərbələmə (*direct soft hammer percussion*) texnikası ilə Alt Paleolitın sonlarından (Son Aşel) etibarən əl çapaçaqlarının (*biface*) profillərinin düzləşdirilməsi və incəldilməsində (*bifacial thinning*), Orta və Üst Paleolit dövrlərində lövhə (*blade*), Epipaleolit, Mezolit və Neolitdə isə mikrolit istehsalında dominantlıq edir. Beləliklə, qəlpələrin və lövhələrin hazırlanması, alətlərin kənarının itilənməsi və retuşlanmasında orqanik xammaldan hazırlanmış zərbə alətlərinin istifadəsi daha funksionaldır (Şəkil 3, a,b). Bu texnikanın sübutları Afrikada 700.000 il əvvələ gedib çıxır, lakin ehtimal ki, daha əvvəl də istifadə edilmişdir (İnizan et al. 1999). Yumşaq zərbə alətlərindən daha çox çökmə (sedimentary) - çaxmaqdaşı (flint/chert), əhəngdaşı (limestone) və maqmatik (igneous) - obsidian, bazalt kimi geoloji xammallar üzərində istifadə edilmişdir (Cotterell & Kamminga 1987). *Üçüncü qrupda* isə təzyiqlə qəlpə qoparan alətlər (*pressure flaker*) yer alır. Bu alətlər litik reduksiya zəncirində lövhələr və ya mikrolit üzərində son korreksiya, itiləmə və standartlaşdırma mərhələsidir.

Bu proses, dinamik zərbə deyil, idarə olunan statik gərginlik texnikasıdır. Təzyiq alətləri əksər hallarda maral buynuzunun ucundan (*antler tine*), sərt sümük bizlərdən və mis ucluqdan (*copper tip*) ibarət olur. Bu alətlər eksperimental nümunənin kənarına perpendikulyar və ya diaqonal istiqamətdə tətbiq edilir və eyni zamanda həm daxilə, həm də aşağıya doğru qüç göstərilməsi prinsipi əsasında işləyir. Bu texnika xüsusilə ox ucluqları və bıçaq tipli alətlərin kənarlarının mikro retuşlanmasında, eləcə də dişli alətlərin (*notch* və *denticulate*) hazırlanmasında geniş tətbiq olunur. (İnizan et al. 1999, Odell, 2004) (Şəkil 3. c).

Şəkil 3. Zərbə və təzyiq alətləri: a) yumşaq zərbə alətləri (soft hammer billets: dəmir, saqqız ağacı), b) yumşaq zərbə alətləri (soft hammerstone: antler billet), c) təzyiq\ sıxma (billet hammerstone: antler tine, blunt pointed tool, antler, wood punch) və vaistəçi alətlər, d) sərt zərbə (hard hammerstone) alətlər

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Eksperimental təcrübələr-alət istehsalı: xammalın izotropik xüsusiyyətləri

Litik alət modellərinin hazırlanması xammalın izotropik (fiziki xüsusiyyətlərin bütün istiqamətlərdə eyni olması) dərəcəsindən və elastiklik modulundan birbaşa asılıdır. İstifadə edilən çaxmaqdaşı (flint\chert) və obsidian kimi yüksək silisiumlu homogen suxurlar xammala tətbiq edilən zərbə enerjisi Hertzian qığı (Hertzian cone¹) mexanikası ilə proqnozlaşdırılan qəlpələmə müstəvisi ilə yayılır (Odel, 2004, s. 43-46). Bu da ekspertə qəlpənin morfolojiyası, ölçüsü və qalınlığı üzərində dəqiqliklə texnoloji nəzarət edilməsinə şərait yaradır. Kalsium-karbonat (əhəngdaşı\ təbaşir) yayları daxilində mineral suların diagenezi nəticəsində formalaşan və tərkibində mikrokristalilik kvarsların (*microcrystalline quartz*) olduğu çökmə suxurlar -sedimentary (flint, chert) üzərində zərbələmə zamanı yaranan bu cür izotropik xüsusiyyətlər enerjini konxoidal – balıqqulağı qırılma (sədəfvari) qırılma (sınma) müstəvisi üzrə bərabər paylayaraq mürəkkəb və simmetrik alət formalarının hazırlanması yüksəkdir. Maqmatik suxurların (obsidian, bazalt, andezit, riolit, qranit, diorit, qabbro, fonolit, trakit və.s) kimyəvi tərkibindəki silsiium-dioksit (SiO_2) zənginliyi və yer səthində soyuması ilə fiziki strukturundakı bərkimə nəticəsində iri və kobud (*faneritik*) kristallaşma getdiyi üçün heterogen və dənəvər strukturlar yaranır. Bu səbəblə bazalt kimi suxurlarda zərbələmə zamanı konkoidal qırılma dalğası düz xətt üzrə yayılmaya mane olduğuna görə lövhələr (bıçaqlar) və ucluqlar kimi alətlərin çıxarılması çətinləşir. Lakin digər maqmatik -vulkanik suxurlardan olan obsidianda isə əksinə, sürətli soyuma nəticəsində mineral dənəciklərin formalaşmağa vaxtı olmadığı üçün şüşəvari (*amorf*), sürətli soyuduğuna görə bazalt, adezit kimi suxurlarda incə dənəli (*afanitik*), yavaş soyuduğu zaman isə qranit kimi suxurlarda iri kristallik (*faneritik*) tərkib yaranır (Luedtke, 1992). Digər tərəfdən bazalt, andezit, qumdaşı kimi dənəvər və heterojen quruluşa sahib suxurlarda isə əksinə,

¹ Bu mexanika alman fiziki Heinrich Hertzin (1882) iki elastik cismin təmas nöqtəsindəki gərginlik paylanmasını izah edən nəzəriyyəsinə əsaslanır. Litik texnologiyaya tətbiqini isə əsasən Faulkner (1972) və Cotterell və Kamminga (1987) tərəfindən sistemləşdirmişdir.

daxili mineral dənəcikləri və çatları sayəsində zərbələmə zamanı dalğalanmalarda izotropik qabiliyyət aşağı düşür. Nəticədə isə qəlpələmənin istiqaməti, gücü, proqnozlaşdırılması, ölçülməsinin çətinləşməsi səbəbilə daha kobud, nizamsız və iri həcmli modellər ortaya çıxır (Andrefsky, 2005). Alt Paleolit dövründə (Lomekvian, *Oldovan* və *Aşel* industriyalarında) daş xammalının lokal mənşəli vulkanik suxurları: daha çox bazalt, andazit, kvars, riolit (rhyolite), fonolit (phonolite) və.d geniş istifadə edilirdi (Stout et al, 2005., Harmand et al. 2015). Tədqiqatlarımız zamanı sərt və yumşaq alət hazırlayan alətlər vaistəsilə alt və orta paleolit dövrünə xarakterik bir çox alət tipi ortaya çıxmışdır (F. Bordes 1968., Debénath and Dibble, 1994., Inizan et al. 1999., Shea 2013., Shea 2017). Bu tədqiqatlar zamanı xammal olaraq əsasən *igneous* (*maqmatik*) və *sedimentary* (*çökmə*) kimi suxurlardan istifadə edilmişdir. Bazalt materialları Göyçay (Göyçay rayonu), Qarqar (Xocalı, Xankəndi, Xocavənd) və Tərtər (Kəlbəcər rayonu) kimi çay yataqlarından toplanılmışdır. Obsidian (Kəlbəcər) və kvarsit (Xocavənd) Qarabağdan, flint, çert isə Qarabağ, Anadolu və Avropadan (Belçika və Danimarkadan) gətirilmişdir (Xəritə 1) (Şəkil 4).

Şəkil 4. Xammal qaynaqları: 1. Danimarka, 2. Xankəndi, 3. Xocavənd, 4. Göyçay

Xəritə 1. Eksperimentlər üçün daş xammal qaynaqlarının coğrafi arealı

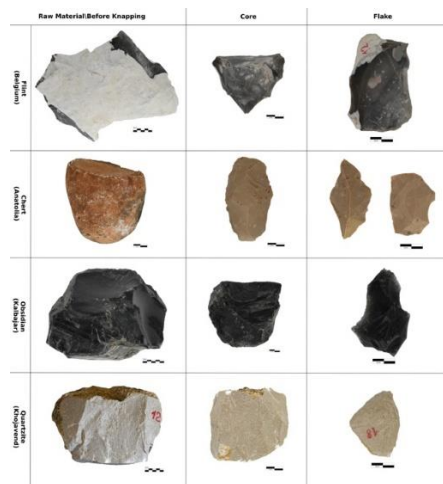
İstifadə edilən xammalın sərtlilik xüsusiyyətləri Mohs sərtlilik şkalası² üzrə qiymətləndirilib (Cədvəl 1). Kimyəvi və quruluş baxımından eyni olsalar da, flint və çert elmi ədəbiyyatda bəzən mübahisə doğuran xammallardır. Belə ki, flint və çert adətən əhəngdaşı və təbaşir kimi əsasən kalsium karbonatdan ibarət suxurlarda ikinci dərəcəli çöküntülər kimi formalaşan düyünlər\yumrular (nodule) və laylar\təbəqlər (bed) şəkilində ortaya çıxır. Ona görə də əksər düyünlərin səthi kobud olur və ya çox vaxt kalsium karbonatdan formalaşan qabıq (cortex) yaranır. Bütün hallarda nə qədər bənzərlik olsa da, fəqət flinti daha çox təbaşir (chalk) eyni mikrokristal kvars mineral tərkibə (silisium dioksid- SiO_2) malik olmaqla Mohs sərtlilik şkalasında 7 balla qiymətləndirilir. Yəni, flint və çert poladı cızmağa yetəcək qədər sərtliyə sahibdirlər. Flint chertlə müqayisədə yüksək dərəcədə

² Mohs sərtlilik şkalası, mineralların nisbi cızıqlanma müqavimətini ölçən bir sistemdir. 1812-ci ildə alman mineraloqu Fridrix Moos (Friedrich Mohs) tərəfindən təklif edilmişdir. Bu şkala mineralları 1-dən (ən yumşaq - talk) 10-a (ən sərt - almaz) qədər sıralayır. Bu, mütləq bir ölçü vahidi deyil, nisbi bir müqayisədir.

homogendir. Çünki, flint təbaşir (chalk) və ya əhəngdaşı (limestone) yataqlarında nodullar (yumrular) şəklində formalaşır və buna görə də mükəmməl konkoidal qırılma nümayiş etdirir. Çert isə daha çox laylar/təbəqələr (bedded) şəklində tapılır və tərkibində mikroskopik minerallar və ya fosillər olduğu üçün zərbələmə zamanı bəzən nizamsız parçalanma ilə nəticələnir (Whittaker, 2019). Tədqiqatçılar arasında mülahizələrə görə çert əsasən Avropada, flint isə Amerikada görülür. Mənşəyinə görə onların arasında fərqlilik mövcud deyil. Lakin bizim əldə etdiyimiz flint və çert bloklarında rəngində, qabığına və daxili strukturunda fərqlilik görülür. Belə ki, Avropa mənşəli (Belçika və Danimarka) çaxmaqdaşı (flint) tünd rənglərdə (tünd boz, qara), daha çox şüşəvari, homogen görünür. Xammal yumrularının??? üzərində ağ rəng qabıq mövcuddur. Anadolu və Qarabağdan (Laçın) əldə etdiyimiz çaxmaqdaşı (chert) isə daha çox açıq rəngli (qırmızımtıl, sarı, açıq qəhvəyi, açıq boz/bej) və qabıq hissələri isə açıq qəhvəyi rəngli idilər (Whittaker, 2019). Qaynaqlara əsasən biz də çaxmaqdaşları olan flint və çerti rənglərinə görə fərqləndirdik (Şəkil 5). Təcrübə etdiyimiz xammallar arasında ən yüksək homogenlik obsidiandadır. Tərkibində qeyri-kristallar olan görülməz və amorf quruluşlu təbii şüşədir. Daxilində mineral dənəcikləri və kristal olmadığı üçün alət hazırlanmasında zərbənin istiqamətini və ölçülərini proqnozlaşdırmaq mümkündür. Yəni, qəlpələmə zamanı zərbə enerjisi (Hertzian cone) heç bir maneə ilə qarşılaşmadığı üçün bütün istiqamətlərdə eyni bərabərlikdə yayılır və buna görə də izotropikdir (Waddington, 2004; Andrefsky, 2005, Odell, 2004).

Daş materialların geo-fiziki xüsusiyyətləri qırılma və işlənmə xarakterinə birbaşa təsir edir. Buna görə də tədqiqatçılar geoloji materialları litik keyfiyyət şkalasına (*lithic grade scale*) görə 0.5 - 5.0 bal arasında sıralamışlar. Bizim istifadə etdiyimiz xammal növləri qəlpələnmə qabiliyyətinə görə (*knappability*) həmin şkalaya əsasən obsidian 1.0 bal (ən kövrək material), flint 2.0-3.5 bal (çox yaxşı proqnozlaşdırılmış qəlpələnmə - predictability), chert 4 bal (daha çox güc tələb edən, bəzən qüsurlu qırılmalar), bazalt 5.0 bal (çox çətin qəlpələnmə) ilə qiymətləndirilir (Whittaker, 2019).

Beləliklə, tədqiqat zamanı Mohs sərtlilik şkalası üzrə ən yumşaq (obsidian) və ən sərt (quartzite) göstəriciyə malik olmaları sınaqdan keçirilmiş, eyni zamanda litik qırılma şkalasına (*knappability*) görə də təcrübədən keçirilmişdir. Flint, chert, obsidian, bazalt və.s üzərində blokdan etibarən nüvə hazırlama, qəlpə çıxartma və forma verməyə qədər flint-knapping əməliyyatlarının əsas mərhələləri həyata keçirilmişdir. Daha sonra isə onlardan hazırlanmış alət tipləri üzərində prehistorik aktivitələr aparılmışdır (Şəkil 5). Geoloji xammalın istehsal və istifadəsi zamanı sərtlilik xüsusiyyətləri və qırılma qabiliyyətləri müqayisəli təhlil edilmişdir. Eyni zamanda xammallar geoloji-kimyəvi tərkiblərinə görə rənglərində fərqlilik göstərməkdədir. Belə ki, fərqli aşqarlardan? (minerallardan) formalaşan xammalların rəng müxtəlifliyi Munsell rəng sisteminə³ uyğun olaraq Cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Şəkil 5. Müxtəlif xammal qaynaqları daş alət reduksiyasının mərhələləri (raw material, core, flake)

³ Bu sistem XX əsrin əvvəllərində (ilk variantı 1905-ci ildə) amerikalı rəssam, sənətsüünas və professor Albert Henri Mansell (Albert Henry Munsell) tərəfindən ixtira edilmişdir. Arxeoloji materiallarda rəng təsvirlərində subyektivliyi aradan qaldırmaq üçün beynəlxalq standartlaşdırılmış rəng idarəetmə metodudur.

Cədvəl 1. İstifadə edilmiş xammal qaynaqlarının geoloji-kimyəvi və qırılma funksional xarakteristikası

Xammal	Geoloji-kimyəvi xüsusiyyətlər	Mohs sərtliyi şkalası	Qırılma keyfiyyət şkalası	Munsell rəng sistemi	Eksperimental funksionallıq
Obsidian	Vulkanik şüşə; Amorf (qeyri-kristal) struktur; Yüksək silisium (S) tərkibli maqmatik suxur.	5	1.0	GLE Y 1 2.5/N (Black)	Mükəmməl konkoidal qırılma;
Flint	Təbaşir/Əhəngdaşı tərkibli, Çox sıx mikrokristallik kvars	7	3.0-3.5	10YR 3/1 (Very Dark Gray)	Yüksək dərəcədə proqnozlaşdırılan qəlpələmə (izi)
Chert	Laylı (bedded) çöküntü suxuru; Mikrokristallik kvars	6.5-7	4.0	5YR 4/6 (Yellowish Red)	Yaxşı qəlpələnmə qabiliyyəti. Bəzən daxili çatlara görə nizamsız qırılma
Bazalt	Maqmatik suxur, Dənəvər (faneritik/afanitik) struktur. Heterogen tərkib.	5-7	5.0	2.5Y 3/1 (Very Dark Gray)	Çətin idarə olunan qəlpələnmə; Yüksək zərbə müqaviməti
Quartzite	Metomorfik suxur. Yenidən kristallaşmış, kvars dənəcikli	7	4.5-5.0	10YR 7/2 (Light Gray)	Çox çətin qəlpələmə (ağır işçilik)

NƏTİCƏ

Azıx arxeoloji araşdırma və analiz laboratoriyalarında aparılmış eksperimental arxeoloji tədqiqatlar çərçivəsində daş alət istehsalı metodları (flint-knapping) Paleolit dövrü litik industriyalarının öyrənilməsində ənənəvi tipoloji təsvirçilik və morfometrik təsnifatçılığın məhdudiyyətlərini aşaraq, texno-funksional və epistemoloji yanaşmanın formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Eksperimental təcrübələr sadəcə modelləmə deyil, xammal seçimindən son istehsal prosesində qədər bütün istehsal zənciri (chaîne opératoire) içində homininlərin xammalın daxili mexanikası ilə koqnitiv qərarları arasındakı dinamik adaptasiyanın göstəricisidir. Tədqiqatın əsas elmi problematikası, alət istehsal texnikalarının təkamülü ilə erkən homininlərin davranışları arasındakı dialektik əlaqəni praktik şəraitdə test edilməsidir. Belə ki, alt paleolit dövründə dominat olan sərt daş zərbə alətlərinin heterogen xammalın (bazalt, kvarsit) üzərində mükəmməl funksionallığı görüldükdən, Aşel dövründən etibarən homogen silikat xammallar (flint, chert) üzərində üzü yumşaq zərbə alətlərinin rolunun artması ilə alətlər üzərində strateji planlamanın, mürəkkəb iş birliyi, sosial əlaqələr sisteminin təzahürü, neyral adaptasiya izlərini, morfolojik müxtəlifliyin artması, simetrik hesablamaların, dəqiq zərbələmənin, figurativ stillərin və formaların yarandığını görməkdəyik. Bu isə xammal ilə təmas materialı arasındakı fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərin əcdad homininlər tərəfindən müəyyən zaman içində qazanılmış təcrübə əsasında ortaya çıxmış texno-tipoloji dinamikliyi, tədqiqat çərçivəsində Qarabağ, Anadolu və Avropa mənşəli xammallar üzərində alt və üst paleolit dövrünə xarakterik Olduvay, Aşel, Mustye, Levallois indusuriyasında nüvələr, qəlpələr, lövhələr və.s alət modellərinin müxtəlifliyində görürük. Belə ki, bu dinamik müxtəlifliyi, alət hazırlanmasında texnoloji təkamül prosesində izləmək mümkündür.

Nəticə etibarilə eksperimental tədqiqatlar paleolit “alət çantası”nın (*paleolithic toolkit*) sadəcə texniki artefaktlar toplusu və ya tipoloji modelləməsi deyil, prehistorik eko-sistemi, sosial, iqtisadi və mədəni-koqnitiv təkamül proseslərini və strukturlarını anlayan idrak və adaptasiya vasitəsidir. Tərtib

etdiyimiz tədqiqat proqramına (Diaqram 1) əsaslanan xammal seçimi, texno-tipoloji, praktik təcrübə-tətbiq, digital (fotogrametrik), mikroskopik (traseoloji- iz analizləri) və data analizləri kimi kompleks araşdırma sistemi içində plaeolit alət istehsalı və istehlakı arasında funksional əlaqəni qurmaq və litik industriya üzərində hipotezləri test etmək məqsədi daşımışdır. Beləliklə, praktik tədqiqatlar çərçivəsində əldə edilən empirik dataalar əsasında verilənlər bazası qurulmuşdur ki, bu da lokal və regional paleolit industriyaların qlobal paleolit texnoloji təkamül paradıqlarındakı yerini obyektiv keyifliyyət və kəmiyyətə əsaslanan və təkrarlana (*reproducible*) və sənə bilən metodlardan ibarət universal elmi platformaya çevriləcəkdir.

MİNNƏTDARLIQ

Bu tədqiqat, Azərbaycan Elm Fondunun AEF-MCG-2023-1(43)-13/13/5-M-13 nömrəli əsas qrantı çərçivəsində, beynəlxalq təlimlərin və Azıx Laboratoriyaları Mərkəzinin maliyyələşdirilməsi ilə ərsəyə gəlmişdir. Azıx mağarasında aparılan tədqiqatlarına göstərdiyi mühüm dəstəyinə görə AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun direktoru, dosent, Dr Fərhad Quliyevə minnətdarlığımızı bildiririk. Azıx Lab Mərkəzdə fəaliyyətinə verdiyi dəstəyə görə Qarabağ Universitetinin rektoru Dr. Şahin Bayramova təşəkkür edirik.

ƏDƏBİYYATLAR

- Andrefsky, W. (2005). *Lithics: Macroscopic Approaches to Analysis* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Babazadə, Ə. (2024). Arxeoloji araşdırmalarda mikro arxeologiya: daş alətlərin traseoloji analiz metodları. *Social sciences*, 2024(2), 114-123. <https://doi.org/10.59849/2710-0820.2024.2.114>
- Babazadə, Ə. (2026). Müasir arxeologiya kontekstində paleolit dövrü üzrə eksperimental arxeoloji araşdırmalar. *Gənc Tədqiqatçı*, 2026(2), 50-60. <https://doi.org/10.59849/2409-4838.2026.2.50>
- Bar-Yosef, O., & Van Peer, P. (2009). The Chaîne Opératoire approach in Middle Paleolithic archaeology. *Current Anthropology*, 50(1), 103-132.
- Bordes, F. (1968). *The Old Stone Age*. London: Weidenfeld & Nicolson (World University Library).
- Calandra, İ., Gneisinger, W., & Marreiros, J. (2020). A versatile mechanized setup for controlled experiments in archeology. *Star: Science & Technology of Archaeological Research*, 6(1), 30–40.
- Callahan, E. (1979). The basics of biface knapping in the Eastern Fluted Point tradition: A manual for flintknappers and lithic analysts. *Archaeology of Eastern North America*, 7, 1–180.
- Cəfərov, Ə. (2017). *Qarabağın Paleolit düşərgələri*. Bakı.
- Clark, G. (1969). *World Prehistory: A New Outline*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cotterell, B., & Kamminga, J. (1987). The mechanics of prehistoric stone flaking. *Journal of Archaeological Science*, 14(6), 675–708.
- Debénath, A., & Dibble, L. (1994). *Handbook of Paleolithic Typology, Volume 1: Lower and Middle Paleolithic of Europe*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Eren, M., Lycett, S. J., Patten, R. J., Buchanan, B., Pargeter, J., & O'Brien, M. J. (2016). Test, model, and method validation: The role of experimental stone artifact replication in hypothesis-driven archaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 23(1), 103-128.
- Harmand, S., Lewis, J. E., Feibel, C. S., Lepre, C. J., Prat, S., Lenoble, A., ... Roche, H. (2015). 3.3-million-year-old stone tools from Lomekwi 3, West Turkana, Kenya. *Nature*, 521, 310–315.

- Inizan, M.-L., Reduron-Ballinger, M., Roche, H., & Tixier, J. (1999). Technology and terminology of knapped stone: Followed by a multilingual vocabulary (J. Féblot-Augustins, Trans.). Nanterre, France: Cercle de Recherches et d'Études Préhistoriques.
- Lin, S. C., Rezek, Z., & Dibble, H. L. (2018). Experimental design and experimental inference in stone artifact archaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 25(3), 663–688.
- Luedtke, B. E. (1992). *An Archaeologist's Guide to Chert and Flint*. Archaeological Research Tools 7, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles.
- Mammadov, Y. (2019). An investigation of the location of Azykh man remnant in hominid system. *Azerbaijan Archeology*, 22 (1), 8-16. <http://dspace.khazar.org/handle/20.500.12323/7812>
- Marreiros, J., & Babazade, E. (2025). Garabagh Palaeolithic Project: Human ecological and cultural dynamics during the Late Pleistocene in the Caucasian Corridor. New archaeological excavations at Azykh Cave, Azerbaijan. *Azerbaijan Journal of Archaeology and Anthropology*, 1(1), 16–29. <https://doi.org/10.30546/679523.1.2025.14>
- Odell, G. H. (2004). *Lithic analysis* (2nd ed.). New York, NY: Springer.
- Pelegrin, J. (2000). Les techniques de débitage laminaire au Paléolithique: une mise au point. *Bulletin de la Société préhistorique française*, 97(1), 5-17.
- Shea, J. J. (2013). *Stone Tools in the Ancient Near East: Methods and Results*. New York: Cambridge University Press.
- Shea, J. J. (2017). *Stone Tools in Human Evolution: Behavioral Differences among Technological Primates*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shea, J. J. (2020). *Stone Tools in the Paleolithic and Neolithic Near East: A Guide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stout, D., Quade, J., Semaw, S., Rogers, M. J., & Levin, N. E. (2005). Raw material selectivity of the earliest stone toolmakers at Gona, Afar, Ethiopia. *Journal of Archaeological Science*, 32(3), 437-450.
- Waddington, C. (2004). *The joy of flint: An introduction to stone tools*. Durham, England: Heritage Marketing & Publications.
- Whittaker, J. C. (2019). *Flintknapping: Making and Understanding Stone Tools*. Austin: University of Texas Press.
- Zeynalov, A., & Kulakov, S. (2017). Kuruchay culture and its habitat. *TÜBA-AR*, 20, 11-27.
- Гусейнов, М. М. (2010). Древний палеолит Азербайджана. Баку: Тек Нур.

ABSTRACT

EXPERIMENTAL RECONSTRUCTIONS OF THE LITHIC CHAÎNE OPÉRATOIRE IN PALEOLITHIC RESEARCH

Ajdar Babazade^{1,2}, Joao Marrieros³, Husrev Kastaci¹, Aslan Gasimov⁴, Fidan Khalefova-Aliyeva², Ilaha Nahmatova², Turan Eldarov¹, Shahriyar Samandarov¹, Javid Bayramov², Ilkin Rzayev¹, Shahane Panahli¹

¹ *Qarabagh University, Khankendi, Azerbaijan;*

² *Institute of Archaeology and Anthropology of ANAS, Baku, Azerbaijan;*

³ *Leibniz Center for Archaeology (LEIZA), Mainz, Germany;*

⁴ *Baku State University, Baku, Azerbaijan*

The analysis of lithic toolkits plays a pivotal role in reconstructing the socio-economic models, production-consumption frameworks, foraging strategies, and cognitive-technological evolutionary trajectories of Paleolithic hominins. Among the diverse paradigms of lithic analysis, the replication of the technology and design of stone tool industries through experimental archaeology offer critical insights into prehistoric lifeways. Grounded in this methodology, this study evaluates the manufacturing and functional dynamics of Paleolithic lithic industries to decode socio-ecological and cognitive behaviours. The experimental research design encompasses the entire continuum of the reduction sequence (*chaîne opératoire*), from initial raw material selection to the terminal discard of the stone tools. Utilizing diverse

geological raw materials—including flint, chert, obsidian, and basalt sourced from the Lesser Caucasus (Karabakh), Anatolia, and Europe—we systematically replicated a comprehensive range of cores, flakes, and blades characteristic of the major technological systems during the Paleolithic, Oldowan, Acheulean, Mousterian, and Levallois technologies. For example, the experimental protocols indicate that while direct hard hammer percussion was functionally dominant on heterogeneous, high-toughness rocks (basalt, quartzite) during the early stages of the Lower Paleolithic, the subsequent transition to organic soft hammer technologies on homogeneous silicates from the Acheulean onwards marks a major evolutionary threshold. This technological shift is characterized by advanced strategic foresight, complex spatial planning, symmetrical configurations, and a rich typological diversification that underscores a distinct standardization in tool manufacture. Ultimately, the empirical database generated through these rigorous experimental protocols establishes a quantifiable, testable, and reproducible methodological platform to contextualize regional Paleolithic successions within the global paradigm of prehistoric technological and cognitive evolution.

Keywords: *Paleolithic Period, Experimental Archaeology, Lithic Technology, Chaîne Opératoire, Hominin Behavior, Raw Material Procurement*

РЕЗЮМЕ

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ РЕКОНСТРУКЦИИ РАСЩЕПЛЕНИЯ КАМНЯ В РАМКАХ КОНЦЕПЦИИ CHAÎNE OPÉRATOIRE В ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аждар Бабазаде^{1,2}, Жоао Марьерос³, Хусрев Кастачи¹, Аслан Касимов⁴, Фидан Халефова-Алиева², Илаха Нахматова², Туран Эльдаров¹, Шахрияр Самандаров¹, Джавид Байрамов², Илькин Рзаев¹, Шахане Панахли¹

¹ Карабахский университет, Ханкенди, Азербайджан;

² Институт археологии и антропологии НАНА, Баку, Азербайджан;

³ Центр археологии Лейбница (LEIZA), Майнц, Германия;

⁴ Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

Анализ каменных индустрий имеет ключевое значение для реконструкции социально-экономических моделей, систем жизнеобеспечения и когнитивно-технологической эволюции гоминид эпохи палеолита. В рамках литического анализа экспериментальное моделирование предоставляет уникальные возможности для верификации реконструкций доисторического образа жизни. Настоящее исследование направлено на оценку производственной и функциональной динамики палеолитических индустрий с целью интерпретации когнитивно-поведенческих ниш. Экспериментальный дизайн охватывает весь редуцированный континуум (*chaîne opératoire*) — от отбора сырья до утилизации орудий. На основе геологического сырья — кремня, роговика, обсидиана и базальта из регионов Малого Кавказа (Карабах), Анатолии и Европы — была осуществлена систематическая репликация нуклеусов, отщепов и пластин, относящихся к олдувайской, ашельской, мустьерской и леваллуазской технологическим традициям. Полученные результаты показывают, что в раннем палеолите при расщеплении гетерогенных и высоковязких пород (базальт, кварцит) преимущественно использовался метод прямого удара с применением жёсткого отбойника. Переход к использованию органического мягкого отбойника при обработке гомогенных силикатных пород, начиная с ашельского периода, отражает важный эволюционный рубеж. Данный сдвиг характеризуется усилением стратегического планирования, стремлением к симметричной конфигурации и типологической диверсификацией, что указывает на процессы стандартизации производства. Экспериментальная база данных формирует измеримую, верифицируемую и воспроизводимую платформу для контекстуализации региональных палеолитических комплексов в рамках глобальной парадигмы технологической эволюции доисторического периода.

Ключевые слова: *палеолит, экспериментальная археология, литические технологии, chaîne opératoire, поведение гоминид, сырьевые ресурсы*

ELDAR İSMAYILOVUN TƏDQİQATLARINDA “BÖYÜK TERROR”UN REPRESSİV MEXANİZMLƏRİ

Nərgiz KƏRİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: nargizkarimova60@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

02.06.2026

Nəşr edilmə tarixi:

28.09.2026

AÇAR SÖZLƏR:

repressiya, böyük
terror, Eldar
İsmayilov,
tarixşünaslıq,
repressiv
mexanizmlər,
Azərbaycan

XÜLASƏ

Məqalədə Eldar İsmayilovun tədqiqatları əsasında Azərbaycanda “böyük terror”un repressiv mexanizmləri tarixşünaslıq baxımından təhlil edilir. Tədqiqatın məqsədi İsmayilovun tədqiqatlarının elmi əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək və repressiya aparatının institusional quruluşunu, fəaliyyət mexanizmlərini aydınlaşdırmaqdır. Məqalənin strukturu repressiya mexanizmlərinin kompleks və ardıcıl təhlili prinsipi əsasında qurulmuşdur. Tədqiqatda əvvəlcə repressiyaların siyasi və inzibati səviyyədə planlaşdırılması, Moskvanın müəyyən etdiyi göstərişlər və kvota sistemi araşdırılır, daha sonra isə bu siyasətin həyata keçirilməsində iştirak edən cəza və məhkəmə orqanları olan “üçlükər”, SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyaları, Respublika Ali Məhkəməsi və Xüsusi Müşavirənin fəaliyyəti, işgəncənin dövlət səviyyəsində qanuniləşdirilməsi məsələləri ardıcıl şəkildə işıqlandırılır. İsmayilovun tədqiqatına əsasən 1937-1938-ci illərdə Azərbaycanda real repressiya qurbanlarının sayı 80-100 min nəfər kimi qiymətləndirilir. İsmayilov “böyük terror”un cəmiyyətin bütün təbəqələrini — kəndliləri, ziyalıları, milli azlıqları və hətta ailə üzvlərini də əhatə etdiyini arxiv sənədləri ilə əsaslandırır. Nəticə etibarlı ilə İsmayilovun tədqiqatı repressiya dövrünü təkcə statistik göstərici kimi deyil, sistemli idarəçilik texnologiyası və cəmiyyətin mənəvi-psixoloji aşınma prosesi kimi təhlil edən fundamental tarixşünaslıq əsəri kimi qiymətləndirilir.

GİRİŞ

Repressiyalar dövrünün tarixini tədqiq edən bir çox tədqiqatçılar etibarlı mənbə kimi Eldar İsmayilovun əsərlərinə müraciət edirlər. Buna səbəb tədqiqatçının əsərlərində emosional tarixdən daha çox faktoloji tarixə yer verilməsi, yeni arxiv materiallarının dövrüyyəyə cəlb edilərək repressiya dövrünün analitik təhlil edilməsidir.

Məqalənin əsas məqsədi Eldar İsmayilovun tədqiqatlarının elmi əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək və repressiya aparatının institusional quruluşunu, fəaliyyət mexanizmlərini tarixşünaslıq baxımından sistemli şəkildə təhlil etməkdir. Bu məqsədlə tədqiqatda “Böyük terror”un institusional mexanizmi necə qurulmuşdu? “Repressiya aparatı cəmiyyətin hansı təbəqələrini əhatə edirdi?” və “E.İsmayilovun tədqiqatları bu proseslərin izahında nə dərəcədə metodoloji yenilik təşkil edir?” suallarına cavab tapmağa çalışacağıq.

1937-1938-ci illərin “böyük terror”u uzunmüddətli sistemli hazırlığın məhsulu idi. 1934-1936-cı illəri əhatə edən hazırlıq mərhələsi kütləvi repressiyalar üçün siyasi, ideoloji və inzibati baxımdan zəmin yaratmışdı. Bu dövrdə Azərbaycanda həyata keçirilən repressiyalar ümumsovet terrorunun ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, respublikanın özünəməxsus siyasi mühiti, etnik strukturu və Bağirovun şəxsi rolu ilə şərtlənən spesifik xüsusiyyətlər də daşıyırdı.

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqat ilk növbədə tarixşünaslıq təhlili metoduna əsaslanır. Məqalənin əsas mənbə bazasını Eldar İsmayilovun “böyük terror”a həsr olunmuş “Azərbaycanda “böyük terror”un tarixi” monoqrafiyası (İsmayilov, 2019) və elmi məqalələri (İsmailov, 2010; İsmayilov & Həsənov, 1988a; İsmayilov & Həsənov, 1988b) təşkil edir. Bu əsərlərdə müəllif tərəfindən istinad edilən arxiv sənədləri, ARPSPİHDA fondları, Siyasi Büro qərarları, məhkəmə materialları və istintaq sənədləri tədqiqatda birincil mənbə kimi İsmayilovun şərhli və təhlili vasitəsilə dəyərləndirilmişdir. Bununla yanaşı, Xaustov, Naumov və Plotnikovanın tərtib etdiyi “Lubyanka. Stalin və NKVD-nin Dövlət Təhlükəsizliyi Baş İdarəsi. 1937-1938” (Хаустов и др., 2004) sənədlər toplusu tədqiqatda müstəqil

şəkildə istifadə edilmiş ikinci əsas mənbədir. Bu toplunun müvafiq sənədləri məqaləyə birbaşa əlil edilmiş, İsmayılovun nəticələrinin faktoloji baxımdan dəstəklənməsinə xidmət etmişdir. Ədəbiyyat siyahısındakı digər mənbələrdən də faktoloji məlumatların dəqiqləşdirilməsi məqsədilə istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

1937-ci il martın 19-20-də keçirilən plenumla Azərbaycanda kütləvi təmizləmələr yeni mərhələyə qədəm qoysa da, burada diqqət çəkən məqam “xalq düşməni” ifadəsinin işlədilməməsi və cuğulluq etməməyin əsas ittiham kriteriyalarından biri olması idi (İsmayılov, 2019). 1937-ci ilin iyununda keçirilən XIII qurultayın hesabat məruzəsində isə neft sənayesində, nəqliyyatda, balıq sənayesində, kənd təsərrüfatında, ideoloji sahədə fəaliyyət göstərən “düşmənlər”in adı çəkilir, S.M.Əfəndiyev, H.Cavid, M.Müşfiq və Ə.Cavad kimi şəxsiyyətlər M.C.Bağırovun kəskin təhqirlərinə və hücumlarına məruz qalırlar (İsmayılov, 2019).

Repressiyaların mərkəzləşdirilmiş qaydada planlaşdırılması üçün 1937-ci il iyulun 10-da “Antisovet elementlər haqqında” ÜİK(b)P MK Siyasi Bürosunun qərarı əsasında Azərbaycan üzrə xüsusi “üçlük” – Sumbatov, Teymur Quliyev, Cahangir Axundzadə təsdiq edilir (Хайстров и др., 2004). Bu quruma Moskvanın razılığını almadan birbaşa hökm çıxarmaq hüququ verilirdi. Azərbaycan üçün ilkin limitlər belə müəyyən edilmişdi:

- Birinci kateqoriya (güllələnmə): 1000 nəfər (500 qolçomaq, 500 cinayətkar);
- İkinci kateqoriya (sürgün): 3000 nəfər (1300 qolçomaq, 1700 cinayətkar).

Qərara əsasən əksinqilabi üsyançı təşkilatlara aid işlərə “Üçlük”də baxılmasına icazə verilir. Bu zaman 500 nəfərə güllələnmə cəzası tətbiq edilməli, 750 nəfər sürgün edilməli və quldur dəstələrinə mənsub 150 ailə XDİK düşərgələrinə köçürülməli idi (Хайстров и др., 2004). Müəllif qərarı təhlil edərək bildirir ki, əvvəla, güllələnmə və sürgün edilmə üçün namizədlər dedikdə uzun müddət həbsdə olan, istintaqı başa çatmış, cəzaları AKP MK və şəxsən Bağirovla razılaşdırılaraq dövlət təhlükəsizlik orqanlarının təklifi ilə müəyyənəşdirilmiş adamlar nəzərdə tutulurdu. İkincisi, qərarın mətninə əsasən məsuliyyətə cəlb edilmiş konkret kateqoriyalara aid olan insanların kimliyini müəyyənəşdirərkən söhbətin siyasi məhbuslara aid olmadığını düşünmək olar. Amma müəllif burada sistemin ikiüzlülüyünə diqqət çəkir. Çünki qolçomaqlara qarşı mübarizə artıq çoxdan başa çatmış, ölkədə qolçomaq qalmamışdı. Əslində məsuliyyətə cəlb olunanlar antisovet fəaliyyətdə ittiham edilən kolxozçular və fərdi təsərrüfatları olan kəndlilər idi. Cinayətkarlar dedikdə isə şəhərlərdə məsuliyyətə cəlb edilənlərin hamısı hətta siyasi səbəblərdən həbs olunmuş şəxslər də nəzərdə tutulurdu. Siyasi Büronun təsdiq etdiyi rəsmi kvotalara görə isə ilkin mərhələdə Azərbaycanda 500 nəfərin güllələnməsi, 3750 nəfərin həbs düşərgələrinə göndərilməsi və 150 ailənin sürgün edilməsi planlaşdırılmışdı (İsmayılov, 2019).

Bununla yanaşı, 1937-ci ilin payızında müxtəlif səviyyəli rəhbər işçilərin həbsləri davam edirdi. Müəllif tədqiqat işində yalnız sentyabr-oktyabr aylarında həbs edilən 21 nəfər rəhbər işçinin siyahısını təqdim edir. Onun qənaətinə, bu siyahı özlüyündə repressiyaların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində nomenklatura işçilərini də əhatə etdiyini sübut edir (İsmayılov, 2019).

Müəllif tədqiqat işində repressiyaları həyata keçirən dörd əsas orqana diqqət çəkərək onları aşağıdakı kimi fərqləndirir:

1. Ən kütləvi və amansız orqan olan “Üçlük”lərdə şikayət hüququ yox idi, hökmlər dərhal icra olunurdu. Arxiv sənədinə istinad edən müəllif İsmayıllının Kürdmaşı kəndinin işi üzrə həbs olunan 67 nəfərdən 64-nə ölüm hökmü çıxarıldığını qeyd edir.

2. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyaları əsasən rəhbər işçilərin və ziyalıların işinə 15-30 dəqiqəlik məhkəmə ilə baxırdı. İsmayılov tədqiqat işində yalnız sessiyanın Matuleviçin və Nikitçenkonun sədrliyi altında fəaliyyət göstərən tərkibini müəyyənəşdirə bilib. Onlar “üçlük”lər kimi ittiham edən və müdafiə olunan tərəflər olmadan fəaliyyət göstərirdilər. Lakin “üçlük”lərdən fərqli olaraq sessiya hökm çıxararkən məhkum olunanlar iclasda iştirak edir və hətta onlara qısa söz deməyə icazə də verilirdi. İlk dəfə belə bir sessiya Bakıda 1937-ci ilin oktyabrında keçirilir.

3. Respublika Ali Məhkəməsi “tamamilə” Konstitusiyaya, rəsmi hüquqi qanunvericiliyə uyğun olaraq Əli Bayramlı rayonunun “xalq düşmənləri”nin, Qonaxkənd rayonunun keçmiş məsul işçilərinin işi, Şamaxı prosesi (İsmayilov & Həsənov, 1988b) üzrə məhkəmə təhqiqatı aparırdı.

4. Hökm çıxaran daha bir orqan SSRİ XDİK nəzdində Xüsusi Müşavirə idi. Qeyri-məhkəmə strukturu olan bu orqanın siyasi cinayətlərdə ittiham edilən insanların taleyini həll etməsində iştirakı 1937-ci ildə nəzərəcarpacaq dərəcədə azalır (İsmayilov, 2019).

1938-ci ildə terrorun miqyası Moskvadan gələn birbaşa göstərişlərlə tənzimlənirdi. ÜİK(b)P MK Siyasi Bürosunun 31 yanvar 1938-ci il tarixli “Antisovet elementlər haqqında” qərarı ilə Azərbaycan SSR üzrə yeni repressiya limitləri müəyyən edildi. Belə ki 2000 nəfər güllələnməyə, 1000 nəfər isə düşərgələrə məhkum edilməli idi (Хачатуров и др., 2004).

1938-ci ilin avqustunda Lavrenti Beriyanın SSRİ xalq daxili işlər komissarının birinci müavini vəzifəsinə təyin olunması ilə ölkədə keçirilən kütləvi repressiya siyasətində ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmağa başlayır. İsmayilov 30-cu illərin sonunda cəmiyyətdə baş verən hadisələri təsvir etmək üçün sadə bir müqayisədən istifadə edir. 1930-cu ildə Stalin kollektivləşmə və onun həyata keçirilməsi metodları ilə əlaqədar yaranmış narazılığı yerli rəhbərlərin səriştəsizliyi ilə izah edərək “Nailiyyətlərdən baş gicəllənmə” adlı məşhur məqaləsi ilə çıxış etmişdi. İndi isə o, belə bir üsula əl atmağa məcbur deyildi, çünki Stalin həm kütləvi terror siyasətinin səhv olduğunu etiraf etmək istəmirdi, həm də özünü müdafiə edə biləcəyi heç bir şəxs yox idi. Belə ki repressiyalar cəmiyyətdə Stalinə qarşı müqavimət ruhunu aradan qaldırmışdı (İsmayilov, 2019).

1938-ci il avqustun 1-ə qədər qaldırılmış cinayətlər üzrə istintaq işləri 1938-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında yekunlaşdırılır. Partiya təşkilatı rəhbərliyi və respublika XDİK bir çox məsələləri alternativ yolla həll etmək imkanı əldə edir. İndi istintaq işlərinin “üçlük”lərə göndərilməsi üçün qərar qəbul edilməsinə ehtiyac yox idi, prosesi uzadaraq Moskvaya, Xüsusi Müşavirənin təhqiqatına göndərmək olardı. Mövcud sənədlərin təhlili hər iki üsuldən istifadə edildiyini göstərir. Müəllif birinci üsula nümunə kimi Azərbaycan Dram teatrının aparıcı aktyoru Abbas Mirzə Şərifzadə, məşhur pianoçu, Bakı Şərq Konservatoriyasının yaradıcısı Xədicə Qayıbova, İsmayilli icra komitəsinin sədri Salman Hüseynovun talelərini göstərir. İkinci üsula isə 1938-ci il noyabrın ortalarına qədər işləri baxılmaq üçün hazır olmayan insanların işlərini aid edir. Onların içərisində Baş Ədəbiyyat idarəsinin keçmiş rəhbəri Ağahüseyn Rəsulzadə, Xalq torpaq komissarlığının Pambıq idarəsinin 1937-ci ildən həbs edilmiş rəisi Ələkbər Əliyev, Nuxa İpək kombinatının direktoru Əlişrəf Kərimov, Pedaqoji İnstitutun keçmiş direktoru Hüseyn Musayev, Moskvada keçmiş partiya işçisi Həsən Ələkbərov, xalq torpaq komissarlığının keçmiş təlimatçısı Əli Rəhmanov, “Azdövləttəxumfond” trestinin keçmiş direktoru Qulam Nuriyev, Yazıçılar İttifaqının keçmiş sədri Seyfulla Şamilov və bir çoxlarına qismən yüngül cəzalar verilir. Bundan sonra işlərə yalnız Xüsusi Müşavirə və məhkəmələr baxa bilərdi. İsmayilov qərarların qəbul edilməsində subyektiv faktorun təsirini qəbul etsə də, bu proseslərin konkret olaraq kim tərəfindən – Bağirov, XDİK işçiləri və ya digərləri tərəfindən yubadıldığını mövcud arxiv materiallarına əsasən söyləməyin kifayət qədər çətin olduğunu vurğulayır (İsmayilov, 2019).

İsmayilov 1938-ci ilin noyabr ayını Azərbaycanda da “böyük terror”un sonu kimi qəbul edir. Müəllif arxiv sənədinə istinad edərək qeyd edir ki, repressiya maşını ilin sonuna doğru sürətini azaltsa da, 1938-ci il ərzində böyük dağıntılar törətmişdi. 1938-ci ildə təkcə “üçlük”lər tərəfindən 7241 nəfər olmaqla, ən azı 10 000 nəfərin istintaq işinə baxılmışdı. Onlardan 5061 nəfəri siyasi, 2180 nəfəri isə cinayət xarakterli əməllərdə günahlandırılırdılar. Təkcə “antisovet” təbliğatına görə 1108 nəfər ölüm hökmünə məhkum edilmişdi (İsmayilov, 2010).

İsmayilovun tədqiqatında 1930-cu illərin repressiv siyasətinin sosial strukturu təhlil edilərkən, “böyük terror”un əsas ağırlıq mərkəzinin kənd əhalisinin üzərinə düşdüyü konseptual bir nəticə kimi ortaya çıxır. Müəllif vurğulayır ki, kənd sakinləri və sırası kolxozçular arasında repressiya planlarını icra etmək, xüsusən də XDİK-nın rayon şöbələri üçün daha asan və əlçatan bir hədəf idi. Bu prosesin mexanizmi XDİK-nın hər bir rayon bölməsinə mərkəzdən konkret kvotaların, yəni birinci dərəcə (güllələnmə) və ikinci dərəcə (sürgün və ya düşərgə həbsi) üzrə repressiya planlarının təqdim edilməsi ilə reallaşdırılırdı (İsmayilov, 2019).

Arxiv sənədləri əsasında İsmayilovun apardığı təhlillər göstərir ki, 1930-cu illərin repressiv aparatının daxili mexanizmi hüquqi prosedurlardan tamamilə uzaqlaşaraq mütəşəkkil zorakılıq

sisteminə çevrilmişdi. 1950-ci illərin ortalarında XDİK-nin keçmiş əməkdaşı Fyodr Qoryayevin təqdim etdiyi detallı təsvirlər də sübut edir ki, məhkumlar qeyri-insani rəftar və işgəncələrə məruz qaldıqları üçün müstəntiqlərin əvvəlcədən hazırladığı saxta “etiraf” protokollarını imzalamağa məcbur edilirdilər. Məhkumların “etiraf” protokolları real dəlillərə deyil, vəhşi işgəncələrə və ailə üzvlərinə qarşı təhdidlərə əsaslanırdı. İsmayılov Biləndərzadənin arxiv sənədinə istinad edərək sübut edir ki, dövlət təkcə fiziki gücdən deyil, həm də övladların sürgün edilməsi və həyat yoldaşının həbsi kimi ağır psixoloji basqı vasitələrindən istifadə edir, insanları uydurma cinayətləri boyunlarına almağa vadar edirdi (İsmayılov, 2019). Bu proses zamanı fiziki təzyiq altında olan şəxslər təkcə uydurma cinayətləri boyunlarına almır, həm də zəncirvari həbsləri təmin etmək üçün antisovet təşkilatın üzvü kimi daha 40-50 nəfərin adını çəkməyə məcbur olurdular (Rüstəmli & Aliyev, 1993). İsmayılov bu vəziyyəti dövlət idarəçiliyinin deqradasiyası kimi qiymətləndirərək qeyd edir ki, rəhbər səviyyədə olan “icraçıları tələsdirənlər” qısa müddətli siyasi hədəflər naminə hüquqi hərc-mərcliyə və qanunsuzluğa şüurlu şəkildə göz yumurdular. Alt pillədəki icraçılar isə sırf məmur psixologiyası ilə hərəkət edərək, yuxarıdan gələn direktivləri heç bir əxlaqi süzgəcdən keçirmədən kor-koranə yerinə yetirirdilər. Məhz bu düşünmədən icra etmə instinkti sistemi həm qurbanlar, həm də cəlladlar üçün eyni dərəcədə təhlükəli edirdi.

Dövrün real mənzərəsini təsvir etmək üçün İsmayılov həmçinin 1955-ci ildə prokuror Adil Babayevin təqdim etdiyi analitik hesabatı da təhlil edir. Müəllif qeyd edir ki, repressiya dövrünün istintaq materiallarında Azərbaycanın bütün sosial təbəqələri – qocaman bolşeviklərdən tutmuş rus fəhlələrinə və universitet professorlarına qədər hər kəs uydurma əksinqilabi şəbəkələrin üzvü kimi təqdim olunmuşdur. Bu qeyri-professional istintaq materialları çərçivəsində insanlara “müttəhimlərə qarşı keyfiyyətsiz milçək öldürən kağızların buraxılması, arabanın təkərinin düşməncəsinə sındırılması, Azərbaycan SSR-nin ZSFSR-dən qopardılması və müttəfiq respublikaya çevirmə cəhdi, Azərbaycan Dövlət Universitetinin dövlətdən ayrılması” kimi heç bir məntiqə sığmayan ittihamlarla ən ağır cəzalar verilmirdi (İsmayılov, 2019).

İsmayılov tədqiqatında həmçinin “böyük terror”un xronoloji həddlərini bəzi müasir tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi yalnız 1937-ci ilin iyulundan 1938-ci ilin noyabrına qədər, yəni “üçlüklərin” fəaliyyət dövrünə qədər məhdudlaşdırmağın elmi cəhətdən yanlış olduğunu vurğulayır. Müəllifin fikrincə repressiv kursun radikallaşması əslində hələ 1936-cı ilin yayında başlamış və sonrakı dövrlərdə cəza metodları tədricən daha amansız xarakter almışdı. Lakin İsmayılov bu yanaşmanı müdafiə edən tarixçilərə və ya konkret tədqiqatlara istinad etmədiyindən, müəllifin irəli sürdüyü tənqiddin tarixşünaslıq müstəvisində müqayisəli qiymətləndirilməsi müəyyən dərəcədə məhdudlaşır.

Bununla yanaşı, İsmayılov statistik baxımdan SSRİ miqyasında 1,5 milyon insanın siyasi ittihamlarla həbsi və onlardan 700 min nəfərin edamı faktı fonunda “zərərçəkmiş” kateqoriyasının əhatə dairəsini fundamental şəkildə genişləndirməyi zəruri hesab edir (İsmayılov, 2019). Lakin bütün arxiv sənədlərinin əlçatan olmadığını səbəb kimi göstərən İsmayılov “Azərbaycanda “böyük terror” zamanı nə qədər insan əziyyət çəkib?” sualını cavablandırmaqda çətinlik çəkir. 1936-cı ilin ortalarından 1938-ci ilin ortalarına qədər 13 356 azərbaycanlının həbs edildiyi məlumdur. Burada müəllif mühüm bir məqama diqqət çəkərək bildirir ki, digər millətlər arasında repressiya miqyaslarını nəzərə alsaq bu nə mütləq rəqəmlərə, nə azərbaycanlıların ümumi sayına nisbətdə anti-azərbaycan siyasəti kimi qiymətləndirilə bilməz. Məsələn, ermənilər arasında həbs olunanların sayı 16 988, gürcülər arasında həbs olunanların sayı isə 16 488 nəfər olmuşdur. Lakin qeyd olunan dövrdə XDİK qeydiyyat orqanlarında həbs olunanlar içərisində “iranlı” kimi qeydə alınmış təqribən 15 000 nəfər var idi. İsmayılovun fikrincə bunların da əsasən, azərbaycanlı olma ehtimalı yüksəkdir. Ona görə də müəllif hesab edir ki, digər millətlərlə müqayisədə repressiyalar azərbaycanlılar üçün daha sərt xarakter daşıyırdı (İsmayılov, 2019).

İsmayılovun fikrincə “böyük terror” qurbanlarının əhatə dairəsi yalnız rəsmi şəkildə həbs və mühakimə olunanlarla məhdudlaşmamalıdır. Müəllif Astaradan Culfaya qədərki sərhəd zolağından Qazaxıstana sürgün edilən “etibarsız elementləri”, onların heç bir məhkəmə qərarı olmadan ölkənin uzaq şimalına və Orta Asiyaya göndərilən həyat yoldaşlarını, uşaq evlərinə atılan övladlarını və hətta repressiyaya uğrayanların qohumlarını da bu faciənin birbaşa qurbanları hesab edir. Bu geniş demoqrafik spektri və sosial təzyiqləri analiz edən müəllif 1937-1938-ci illərdə Azərbaycanda

repressiya qurbanlarının real sayının 80-100 min nəfər qiymətləndirilməsini tarixi həqiqətə daha uyğun hesab edir (İsmayılov, 2019). Əlavə olaraq, İsmayılov repressiyaların miqyasını genişləndirən əsas faktor kimi istintaq orqanları ilə məhkəmə hakimiyyəti arasında olan qeyri-sağlam işbirliyini də qeyd edir.

NƏTİCƏLƏR

Aparılmış təhlil göstərir ki, İsmayılov tədqiqatında “böyük terror”un mürəkkəb sosial-siyasi anatomiyası, onun tətbiq metodologiyası və cəmiyyət üzərində buraxdığı sistemli fəsadların elmi sintezini verir və prosesi yalnız statistik göstərici kimi deyil, bir idarəçilik texnologiyası və mənəvi aşınma prosesi kimi təhlil edir. Nəticə etibarilə, İsmayılovun araşdırmaları “böyük terror”un miqyasının və Azərbaycan cəmiyyətinə təsirlərinin daha obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan yaradır.

1950-ci illərin ortalarında respublika prokuroru A.Babayev tərəfindən aparılan təhlillər XDİK əməkdaşlarının intellektual, mədəni və siyasi geriliyini açıq şəkildə ortaya qoymuşdur. Lakin bu, sistem üçün bir qüsurluq deyil, əksinə, mütləq itaəti təmin edən bir faktor idi. Hakimiyyət işin keyfiyyətini, sübutların möhkəmliyini və ya obyektiv həqiqəti deyil, yalnız icrasını prioritetləşdirmişdi. Bu sistemdə peşəkarlıq əsaslandırılmış dəlillərin toplanması ilə deyil, hər nə yolla olursa-olsun müttəhimlərdən saxta və etirafedici ifadələrin alınması ilə ölçülürdü.

Repressiyalar sovet modelinin mükəmməlliyinə dair səmimi inam yarada bilməsə də, Azərbaycan xalqının mənəvi-əxlaqi potensialına sarsıdıcı zərbə vurdu, milli mentalitetdə dərin qorxu və itaətkarlıq izləri buraxdı. Kütləvi etirazların yoxluğu hakimiyyətin siyasətinə olan real rəğbətdən deyil, illərlə tətbiq edilən amansız repressiv kursun yaratdığı dəhşətli qorxu hissindən doğurdu. Bu dövrdə hətta cəmiyyətin bir hissəsi yaranmış vəziyyətdən şəxsi mənafeləri üçün uğulluq vasitəsilə istifadə edərək mənəvi tənəzzülün iştirakçısına çevrildi. Bu baxımdan, İsmayılov faciənin mənəvi məsuliyyətini yalnız ali rəhbərliyin deyil, həm də repressiyalara göz yuman, uğulluq edən və mitinqlərdə boğazdolusu qışqıraraq cəza tələb edən geniş “passiv” kütlənin (partiya, sovet, cəza orqanları və təsərrüfat müəssisələrinin işçilərinin) də üzərinə qoyur. Əlavə olaraq mətbuat da bu prosesləri ideoloji tərəfdən dəstəkləyərək təhlükəsizlik orqanlarını daha sərt addımlara ruhlandırırdı (İsmayılov & Həsənov, 1988a).

Stalinin ölümündən sonra sistem öz günahlarını “stalinizm” termini arxasında gizlədərək bütün məsuliyyəti 1956-cı il Bakı məhkəməsində mühakimə olunan cəmi 6 nəfərə yükləməyə çalışmışdır (İsmayılov & Həsənov, 1988b). İsmayılovun fikrincə, hakimiyyətin kütləvi cəzalandırmalardan imtina etməsinin əsas səbəbi siyasi hesablamayla bağlı idi. Belə ki, hakimiyyətin real təmizləmə prosesi 1937-ci il repressiyalarını miqyasca aşağı biləcək yeni bir terror dalğasını qaçılmaz edə bilirdi.

ƏDƏBİYYATLAR

Ismailov, E. (2010). Soviet state terrorism in Azerbaijan. *The Caucasus and Globalization*, 4 (1–2). 163–172.

URL: https://www.academia.edu/84515140/Soviet_State_Terrorism_in_Azerbaijan

İsmayılov, E. (2019). Azərbaycanca “böyük terrorun” tarixi. Bakı.

İsmayılov, E., & Həsənov, C. (1988a). Fəryad: qanlı 1937-ci il hadisələri haqqında. “Ulduz” jurnalı, (11), 49–57.

İsmayılov, E., & Həsənov, C. (1988b, 3 iyun). Kölgə (30-cu illərin cəza tədbirləri haqqında bəzi qeydlər). “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 7.

Rüstəmli, N., & Aliyev, T. (1993). Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi: arxiv materialları. Bakı. Yazıçı.

Хаустов, В.Н., Наумов, В.П., & Плотникова, Н.С. (2004). Лубянка. Сталин и Главное управление государственной безопасности НКВД. 1937–1938. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти (А.Н.Яковлев, общ. ред.). Москва. Международный фонд «Демократия». URL: https://imwerden.de/pdf/lubyanka_stalin_i_nkvd_dokumenty_1937-1938_2004_text.pdf

ABSTRACT

REPRESSIVE MECHANISMS OF THE “GREAT TERROR” IN ELДАР ISMAILOV’S RESEARCH

Nargiz Karimova

Baku State University, Baku, Azerbaijan

This article analyzes the repressive mechanisms of the Great Terror in Azerbaijan from a historiographical perspective based on the studies of Eldar Ismayilov. The aim of the research is to determine the scholarly significance of Ismayilov’s works and to clarify the institutional structure and operational mechanisms of the repressive apparatus. The structure of the article is based on a comprehensive and systematic analysis of the mechanisms of repression. First, the study examines the political and administrative planning of the repressions, including directives issued by Moscow and the quota system. It then analyzes the activities of the main punitive and judicial bodies involved in implementing this policy, namely the “troikas,” the Visiting Sessions of the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR, the Supreme Court of the Azerbaijan SSR, and the Special Council, as well as the legalization of torture at the state level. According to Ismayilov’s research, the actual number of repression victims in Azerbaijan during 1937–1938 is estimated at 80,000–100,000 people. Drawing on archival documents, Ismayilov demonstrates that the Great Terror affected all strata of society, including peasants, intellectuals, national minorities, and even family members of the repressed. As a result, Ismayilov’s research is evaluated as a fundamental historiographical work that interprets the period of repression not merely as a statistical phenomenon but as a systematic technology of governance and a process of profound moral and psychological erosion of society.

Keywords: *repression, Great Terror, Eldar Ismayilov, historiography, repressive mechanisms, Azerbaijan*

РЕЗЮМЕ

РЕПРЕССИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ “БОЛЬШОГО ТЕРРОРА” В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЭЛЬДАРА ИСМАЙЛОВА

Наргиз Каримова

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

В статье на основе исследований Эльдар Исмаилов проводится историографический анализ репрессивных механизмов «Большого террора» в Азербайджане. Цель исследования заключается в определении научного значения трудов Исмаилова и выявлении институциональной структуры и механизмов функционирования репрессивного аппарата. Структура статьи построена на принципе комплексного и последовательного анализа механизмов репрессий. Вначале рассматриваются политическое и административное планирование репрессий, директивы, исходившие из Москвы, а также система лимитов (квот). Затем последовательно анализируется деятельность карательных и судебных органов, участвовавших в реализации данной политики: «троек», выездных сессий Военной коллегии Верховного суда СССР, Верховного суда Азербайджанской ССР и Особого совещания, а также вопросы узаконивания пыток на государственном уровне. Согласно исследованиям Исмаилова, реальное число жертв репрессий в Азербайджане в 1937–1938 гг. оценивается в 80–100 тысяч человек. На основе архивных документов автор показывает, что «Большой террор» охватил все слои общества — крестьян, интеллигенцию, национальные меньшинства и даже членов семей репрессированных. В результате исследование Исмаилова оценивается как фундаментальный историографический труд, рассматривающий период репрессий не только как совокупность статистических показателей, но и как системную технологию управления и процесс морально-психологического разрушения общества.

Ключевые слова: *репрессии, большой террор, Эльдар Исмаилов, историография, репрессивные механизмы, Азербайджан*

MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ SOSIAL ƏDALƏT ANLAYIŞININ FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ

Ülviyyə MEHRALIYEVA

Odlar Yurdu universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: salimova.ulviyye@mail.ru

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:
03.07.2026

Nəşr edilmə tarixi:
28.09.2026

AÇAR SÖZLƏR:

sosial ədalət, bölgü
ədaləti, imkan
bərabərliyi, hüquqi
müdafiə, yoxsulluğun
azaldılması, sosial
siyasət

XÜLASƏ

Məqalə müasir cəmiyyətdə sosial ədalətin fəlsəfi əsaslarının dərk edilməsinin aktual probleminə həsr olunub. Burada əsas məqsəd ədalət anlayışının mahiyyəti, prinsipləri və fəlsəfi əsaslarının hərtərəfli təhlilini aparmaqdır. Eləcə də, müasir cəmiyyətdə sosial ədalətin pozulmasına şərait yaradan amilləri araşdırmaq və ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasında əsas problemləri müəyyən etməkdir. Sosial ədalət, kastadan, dəri rəngdən, cinsindən və dinindən asılı olmayaraq resursların bərabər şəkildə bölüşdürülməsi və bütün insanlara ədalətli münasibəti nəzərdə tutur. Tədqiqatda sosial ədalət dəyərlərinin inkişafında dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında əməkdaşlığın həlledici rolu vurğulanır. Tədqiqatda aksioloji və müqayisəli metodlar, struktur-funksional, tənqidi və sistem analizləri tətbiq edilmişdir. Empirik hissədə respondentlərin sosial ədalət səviyyəsi, təhsilə bərabər çıxış imkanları və gəlirlərin bölüşdürülməsi ilə bağlı sorğuların nəticələri təqdim olunur. Öldə edilən nəticələr göstərir ki, respondentlərin əksəriyyəti sosial bərabərliyi dəstəkləyən və bərabərsizlikləri azaldan mexanizmlərin gücləndirilməsinin zəruriliyini dərk edir. Tədqiqatın nəticələri sosial ədalətin təmin edilməsinin yalnız hüquqi və iqtisadi tədbirlərlə deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi dəyərlərinin möhkəmləndirilməsi, ictimai məsuliyyətin artırılması və vətəndaş iştirakının genişləndirilməsi ilə mümkün olduğunu göstərir.

GİRİŞ

Tarixin bütün dövrlərində elə bir hal müşahidə etmək olmayıb ki, kimsə özünü ədalətli elan etməsin. Məsələn, müəyyən bir ölkənin hökmdarı və ya hakim elitanın əleyhdarı olan hansısa qrup tərəfindən ədalətin bərpası tələbi irəli sürülməsin. Ədalət haqqında — ucadan və ya pıçıltı ilə — hamı danışır: çarlar, imperatorlar, məmurlar, filosoflar, hüquqşünaslar, qullar, proletarlar. Və heç bir şübhə yoxdur ki, bu gələcəkdə də davam edəcəkdir. Bəşəriyyət tarixində əksər mədəniyyətlər fərd yönümlü deyil, daha çox icma yönümlü olmuşdur. Bu yanaşmalar fərdi maraqlardan çox cəmiyyətin rifahını və inkişafını ön plana çəkir. Bununla yanaşı, insan potensialının reallaşmasında fərdi və kollektiv fəaliyyətlərin rolu müxtəlif formalarda qiymətləndirilir. Cəmiyyət müxtəlif dəyərlərə malikdir. Sosial ədalət cəmiyyətin əsas dəyərlərindən biridir. O, insanlar arasında bir növ razılaşmanı nəzərdə tutur, bu razılaşma da öz növbəsində hüquq və öhdəliklərlə möhkəmlənməlidir.

Müxtəlif dövrlərdə yaşayan mütəfəkkirlərin sosial ədalət haqqında fikirlərin formalaşmasında mühüm rolu olmuşdur. Platon, Aristotel və Epikur ədalət anlayışının nəzəri əsaslarının formalaşdırılmasında böyük xidmətləri olmuş qədim mütəfəkkirlər hesab olunurlar. Onlar hər bir insanın fəaliyyətinin layiqincə qiymətləndirilməsini ədalətin əsas prinsiplərindən biri kimi dəyərləndirmişlər. Platon Sokratdan, bir tərəfdən, ədalətin “olmalı olanın mövcud olana uyğunluğu” kimi şərhini, digər tərəfdən isə ədalətin rəşadət əsaslandırılması ideyasını götürdü və bu iki prinsipi özünün əsas sosial-siyasi utopiyasına — “ideal dövlət” nəzəriyyəsinə daxil etdi. Bu nəzəriyyə onun “Dövlət” və “Qanunlar” əsərlərində ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. Sokratın ədaləti “olmalı olanın mövcud olana uyğunluğu” kimi başa düşməsi Platon tərəfindən “hər kəsə öz payı” prinsipi kimi izah edildi və insanların üç “təbəqəyə” (daha dəqiq desək, üç “sinfə”) bölünməsi konsepsiyasına daxil edildi. Bununla yanaşı, hər bir insanın nə dərəcədə “öz payını” alacağını fərdin özü deyil, dövlətin ən müdrik insanları hesab olunan “filosoflar”ın təmsil etdiyi ən yüksək sinif müəyyən edirdi (Opexov, 2011). Aristotel isə, əksinə, eyni Sokrat ideyasından — yəni olmalı olanın mövcud olana uyğunluğu prinsipindən çıxış edərək, burada ilk növbədə bölünmə və təbəqələşmə prinsipini deyil, bərabərlik və proporsionallıq prinsipini gördü. Bundan əlavə, o, siyasi və fəlsəfi fikir tarixində ilk dəfə olaraq ədalətin iki növünü fərqləndirdi: təbii ədalət və sosial ədalət (yəni “vətəndaş ədaləti”, qanuna

əsaslanan ədalət) (Орехов, 2011) . Ümumiyyətlə, insan azad seçim yolu ilə, könüllü və şüurlu hərəkət etdikdə, kimə münasibətdə, hansı formada və nə üçün edirsə, bu şərtlə ədalət öz yerini tutur. Eləcə də, zalım o kəsdir ki, kimə münasibətdə, hansı şəkildə və nə üçün hərəkət etdiyini bilərək hərəkət edir. Əgər kimsə bunların heç birini bilmədən haqsızlıq edirsə, o, ədaləti pozan deyil, bədbəxtədir. Protaqorun “İnsan hər şeyin ölçüsüdür” ifadəsi bunu göstərir ki, doğru və ya yanlış, ədalət və ya ədalətsizlik, yaxşı və ya pis və s. obyektiv deyil, tamamilə subyektivdir (Khechen, 2013).

Ədalət həm də qarşılıqlı dözümlülükdür , lakin Pifaqorluların qoyduğu mənada deyil. Onlar inanırdılar ki, başqasına etdiklərinə dözmək ədalətlidir. Ancaq bunu hamıya aid etmək doğru deyil. Axı nökrə azad adam üçün eyni şey deyil: Əgər qul azad insanı vurarsa, ona bir zərbə ilə deyil, bir neçə zərbə ilə cavab vermək ədalətli sayılır. Yəni qarşılıqlı əvəz ödəmə də yalnız mütənəsbibliyə olduqda ədalətlidir: azad insanla (daha yüksək mövqedə olan şəxs kimi) qul arasındakı nisbət necədirsə, cavab hərəkəti ilə qulun hərəkəti arasındakı nisbət də elə olmalıdır (Аристотель, 1983). Orta əsrlərdən başlayaraq yeni dövrdə də bu məsələyə filosoflar münasibət bəsləmişlər: T.Kampanella, T.Mor, Y.Y.Russo, C.Harrington, İ.Kant, , C.Mill, J.Yum, E. Fromm, X.Ortega-i-Qasset, F.Hayek və s. XX əsrin ikinci yarısının ən mühüm siyasi filosoflarından biri olan Con Rolzun əsərlərindən güclü şəkildə təsirlənən sosial ədalət anlayışı bu gün daha çox bölgü ideyası ilə əlaqələndirilir. Rolsun sosial ədalət nəzəriyyəsi əsasən “əsas sosial nemətlər”in sosial baxımdan ədalətli bölgüsünə nail olmaq məqsədindən qaynaqlanır. Onun təsvirinə görə, sosial nemətlər “hər bir rəşadətli insanın sahib olmaq istədiyi şeylərdir” (Лыгина, 2010). Rolsun geniş təsnifatına əsasən, bunlara hüquqlar, azadlıqlar, imkanlar, gəlir, sərvət və özünəhərmət daxildir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu ədalət nəzəriyyəti yalnız açıq cəmiyyətdə ilkin şərtlərin bərabərləşdirilməsini nəzərdə tutur. F.Nitsşe vurğulayır ki, ədalətə xidmət etmək hətta ən zəif insana belə mənəviyyət və güc verir: ” Məhkəmə qurmağa səlahiyyəti olan ədalətli insanın əli, ədalət tərzisini saxlamalı olduqda artıq əsmir; özünə qarşı bərk olmaqla o, daşın ardınca daş qoyur (çəki daşlarını düzür) və tərzinin gözü qalxdıqda onun baxışları dumanlanmır, hökmü bəyan edərkən isə səsi nə həddindən artıq sarsılmazlıqla, nə də həddindən artıq yumşaqlıqla səslənir (Ивин, 2019) . Həqiqətə əsaslanan ədalət, hətta ən amansız hökmə belə hörmətlə yanaşmağı məcbur edir.

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın material bazasını müasir cəmiyyətdə sosial ədalət sahəsində yerli və xarici filosof və mütəfəkkirlərin əsərləri, normativ-hüquqi sənədlər və rəsmi istinadlar təşkil edir. Tədqiqatda aksioloji və müqayisəli metodlar, struktur-funksional, tənqidi və sistem analizləri tətbiq edilmişdir.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, sosial ədalətin mahiyyəti klassik və müasir fəlsəfi yanaşmalarda müxtəlif aspektlərdən izah edilsə də, onların ortaq cəhəti insan ləyaqətinin qorunması və bərabər imkanların təmin edilməsidir. Cəmiyyətdə sosial ədalətin təmin olunmasında dövlətin rolu və insan hüquqlarının müdafiəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, sosial ədalət yalnız hüquqi bərabərliklə məhdudlaşmır. Rolsun təsnifatına əsasən, bu anlayışa hüquqlar, azadlıqlar, imkanlar, gəlir, sərvət və özünəhərmət də daxildir. Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, müasir cəmiyyətdə sosial ədalətin təmin olunması yalnız hüquqi mexanizmlərlə deyil, həm də etik dəyərlərin, sosial həmrəyliyin və səmərəli dövlət siyasətinin vəhdəti əsasında mümkündür.

Müasir cəmiyyətdə sosial ədalətin mahiyyəti, ona verilən təriflər və empirik təhlili

Sosial ədalət anlayışının mahiyyətini bir təriflə izah etmək doğru deyil, bunun üçün fərqli təriflər var:

- Sosial ədalət insan şəxsiyyətinin ləyaqətinə, onun hörmət və ehtiramına, insan qardaşlığına əsaslanır;
- Sosial ədalət iqtisadi nemətlərin ədalətli bölgüsünü, siyasi hüquq və imkanlarda bərabərliyi, sosial və hüquqi öhdəliklərin yerinə yetirilməsini, konstitusiyaya prinsiplərinə əməl olunmasını əhatə edir;

- Sosial ədalət insan tərəfindən yaradılmışdır, insan münasibətlərinin nizamı, fəzilət və ədalətli davranış tərzidir və empirik formada bizə səmərəli və praktiki nəticələr verir;
- Sosial ədalət cəmiyyətdə çətin həyat şəraitində yaşayan şəxslərin - əlillərin, yoxsulların və məzlumların, məhrum və kimsəsizlərin mənafelərinin qoruyucusu və himayədarıdır;
- Dinə münasibətdə sosial ədalət dini dözümlülüyün və cəmiyyət daxilində harmoniyanın qorunmasını dəstəkləyir.

Lakin əksər təriflərin əsasında müəyyən bir bərabərlik anlayışı dayanır – qanun qarşısında bərabərlik, siyasi təmsilçilikdə bərabərlik, təhsildə bərabərlik və s. Ədalət ədalətsizlikdən daha üstündür. Müqayisə etsək, ədalətsizlik insanları bir sıra mübahisələrə və zorakı hərəkətlərə sürükləyir. Haqsızlıq onları düşmən edir, halbuki ədalət onlara dost olmağa kömək edir və onlar arasında rəşadətli ağıl və düzgün əməl vəziyyəti yaradır. Haqsızlıq davamlıdır və öz növbəsində cəhalət, xəsislik və zorakılıqla sıralanır, ədalət isə hikmət, dostluq və fəzilətlə bağlıdır. Sosial fəlsəfə gələcək ədalət nəzəriyyəsinin metodoloji birliyini təmin etməlidir. Və təbii ki, “yaxşı nəzəriyyədən daha praktik heç nə yoxdur” kimi hamıya məlum prinsipə uyğun olaraq, sosial fəlsəfə formalaşdırılacaq ədalət nəzəriyyəsini zəruri praktik tövsiyələr toplusu ilə təmin etməlidir. Yəni o, bu ədalət nəzəriyyəsinin prinsiplərinin insanların gündəlik və ictimai həyatında həyata keçirilməsinin yollarını və üsullarını göstərməlidir. Yoxsulluq sosial ədalətin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Cəmiyyətdə yoxsulluğun yüksək olması resursların qeyri-bərabər bölüşdürülməsini göstərir. İqtisadiyyat naziri Mikayıl Cəbbarov qeyd edib ki, “Azərbaycan son 20 ildən az müddətdə yoxsulluq səviyyəsini 49 faizdən 5 faizə endirməyə nail olub. Şəhərlərin iqtisadi inkişafı ilə bağlantılı olaraq arasında güclü əlaqə yaradılmalı, bütün bu proseslərin mərkəzində isə insanların rifahının yüksəldilməsi dayanmalıdır” (ERA Media, 2025). Bu tədqiqatın empirik hissəsi müasir cəmiyyətdə sosial ədalətin real vəziyyətini qiymətləndirmək məqsədi daşıyır. Tədqiqat sorğu metodu əsasında aparılmışdır. Sorğuda 35-60 yaş arası 100 respondent iştirak etmişdir. Respondentlərə sosial bərabərlik, təhsil imkanları, gəlir bölgüsü və hüquqların qorunması ilə bağlı suallar verilmişdir. Onlara müxtəlif suallar verilmişdir: Cəmiyyətdə sosial ədalət təmin olunurmu sualına respondentlərin 35%-i, Təhsil imkanları hamı üçün bərabərdirmi sualına 42%-i, Gəlir bölgüsü ədalətliymi sualına isə 28% i müsbət cavab vermişdir. Gəlir bölgüsü sahəsində narazılıq daha çoxdur. Aparılan sorğu göstərir ki, müasir cəmiyyətdə sosial ədalət problemi hələ aktualdır. İqtisadi artım təkcə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi hesab oluna bilməz, o eyni zamanda xidmətlərin və resursların ədalətli bölüşdürülməsindən asılıdır. Sosial ədalət və bərabər imkanlar cəmiyyətin tərəqqisinin əsas şərtləridir. Müxtəlif dövrlərdə insanlar fərqli əsaslara görə müqayisə olunurlar. Feodal cəmiyyətində insanlar yalnız eyni mənşəyə malik olmaları baxımından bərabər idilər: feodallar öz mənşələrinin aliliyindən asılı olaraq iyerarxiya şəklində düzülür və cəmiyyətin digər təbəqələrinə kəskin şəkildə qarşı qoyulurdular. Kapitalist cəmiyyətində isə insanların bərabərliyi artıq daha geniş xarakter daşıyır və bura, xüsusən də, qanun qarşısında bərabərlik və imkanlar bərabərliyi daxildir. İnsanın ədalət anlayışına verdiyi məna nəinki dövrdən dövrə, həm də bir sosial qrupdan digərinə görə dəyişir. Burada belə bir sual ortaya çıxır: bütün dövrlərə və bütün sosial qruplara tətbiq edilə bilən ümumi bir ədalət anlayışı mövcuddurmu? Bu suala yalnız o halda müsbət cavab vermək olar ki, ədalətin tərifinin dövrdən dövrə və bir qrupdan digərinə öz əhəmiyyətini dəyişən bəzi dəyişkən amilləri ehtiva etdiyini qəbul edə bilərik. Müəyyən bir qrupa aid olan hər bir insan, həmin qrupun digər istənilən nümayəndəsi ilə bərabər tutulmalıdır. Məsələn, söhbət zadəganlardan gedirsə, bir zadəganı digərindən üstün tutmaq ədalətsizlik olardı. İnsanları eyni qrupa daxil edərkən bəzi hallarda hamıya da eyni cür yanaşmaq da ədalətsizlik hesab oluna bilər. Bu məsələyə müxtəlif prinsiplər əsasında yanaşmaq mümkündür: “Hər kəsə xidmətlərinə görə”, “Hər kəsə əməyinə görə”, “Hər kəsə ehtiyacına görə”. Müasir dövrdə sosial ədalət məsələsi daha da aktuallaşmışdır. Qloballaşma, iqtisadi inkişaf, sosial bərabərsizlik və insan hüquqlarının qorunması kimi problemlər sosial ədalətin təmin edilməsini vacib şərtlərdən birinə çevirmişdir. Müasir cəmiyyətdə irqçilik və ayrıseçkiliyin olması da cəmiyyətdə sosial ədalətin pozulmasına səbəb olan amillərdən biridir. Cəmiyyətdə sabitliyin, qarşılıqlı etimadın və sosial rifahın formalaşmasına şəraitin olması sosial ədalətin mövcudluğu ilə bağlıdır.

Fəlsəfi prinsiplər əsasında müasir sosial ədalət sistemi bir neçə təməl üzərində qurulur: bərabər imkanlar, bölgü ədaləti və hüquqi müdafiə. Bərabər imkanlar cəmiyyət həyatında heç bir maneə

olmadan iştirak etmək və bərabər həyat perspektivləri üçün eyni şanslar deməkdir. Vətəndaşların gəlir səviyyəsindən, təhsilindən və ictimai sağlamlığından asılı olmayaraq cəmiyyət, bütün vətəndaşlar bərabər imkanlar əldə etmədikcə inkişaf etmiş sayılmaz. Bölgü ədaləti resursların cəmiyyət üzvləri arasında bərabər paylanmasını nəzərdə tutan fəlsəfi konsepsiyadır. Hüquqi müdafiə həmişə hüququn ictimai maraqların tənzimləyicisi və müdafiəçisi kimi rolunu və funksiyasını ilə bağlıdır.

Müasir dövrün ədaləti — çoxmədəniyyətli cəmiyyətin ədalət anlayışıdır. Burada hər bir subyekti öz ədalət təsəvvürünü ən yüksək səviyyədə müstəqil şəkildə inkişaf etdirmək və onu kollektiv ədalət ideyasına ən az dərəcədə uyğunlaşdırmaq imkanına malikdir. Bunun nəticəsi ciddi dağıdıcı proses, irrasionallığa yönəlmə, ədalət haqqında təsəvvürlərdə müəyyən bir “parçalanma” ola bilər. Belə ki, müəyyən bir fərdlər qrupu bütün rəsonallıq normalarına zidd olaraq öz “mədəniyyətini” mütləq dəyərə çevirə və ümumi qəbul olunmuş klassik idealdan prinsipial şəkildə fərqlənən ədalət konsepsiyasını yarada bilər. Bu dövrdə ədalət məsələlərinin həllinə öz təsirini göstərən digər mühüm tendensiya isə qloballaşmadır. Qloballaşma dedikdə dövlətlər, millətlər arasında milli sərhədlərin aradan qalxması nəzərdə tutulur. Digər tərəfdən, qloballaşmada qeyri-bərabərlik, parçalanmaya səbəb olan meyillər də var. Bu proses nəticəsində hökumətlərin siyasət imkanları azalır və buna görə də qloballaşma sosial ədalətsizlik yaradır. Əgər qloballaşma geri dönməz olacaq qədər irəliləyibsə, o zaman sosial ədalət nəminə dünyanın qlobal hökumətə ehtiyacı var.

Müasir cəmiyyətdə sosial ədalətin təmin edilməsində dövlətin rolu

Fərd üç əsas amil vasitəsilə uğur qazanır: fərdin seçimi, fərdi şərait və fərdin öz şərtlərinə baxmayaraq uğur əldə edə biləcəyi iqtisadi və sosial mühtələri təmin edən dövlət siyasəti. Dövlət sosial ədalətin təmin olunmasında əsas qurumlardan biridir. Vergi siyasəti, sosial təminat proqramları, pulsuz və ya əlçatan təhsil və səhiyyə xidmətləri sosial bərabərliyin təmin edilməsinə xidmət edir. Hüquqi dövlət prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi, insan hüquqlarının qorunması və vətəndaşların qərarların qəbulunda iştirakının təmin edilməsi sosial ədalətin vacib şərtləridir. Sosial ədalətin mövcudluğu insan amilinə verilən diqqət və qayğının təzahürüdür. 20 fevral Dünya Sosial Ədalət günü Azərbaycanda da qeyd olunur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" də növbəti onillikdə beş prioritetdən biri məhz dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin qurulmasıdır. İnsanların sosial statusundan və yaşadığı ərazidən asılı olmayaraq iqtisadi imkanlara çıxışı bərabər və ədalətli olmalıdır. Belə ki, inkişafdan hər bir vətəndaş bəhrələnməlidir (Əliyev, İ. 2021). Dövlət siyasəti uğurla həyata keçirildikdə, fərdin məqsədə çatma uğuru tamamilə onun etdiyi seçimlərdən və buna görə məsuliyyət daşımaları olduğu qərarlardan asılı olur, onun nəzarətində olmayan şəraitdən isə asılı olmur. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə sosial siyasətin əsas istiqamətlərindən biri müharibə veteranları, əlillər və şəhid ailələrinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsidir. Onların problemlərinin həlli, rifahının yüksəldilməsi və dövlət qayğısı ilə əhatə olunması istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. Şəhid ailələri və müharibə iştirakçıları mənzil, ev və avtomobillərlə təmin olunmaqla yanaşı, onların sosial rifahı daim diqqət mərkəzində saxlanılır.

NƏTİCƏ

Tarix göstərir ki, hər bir hüquqsuz insan üçün ədalət və həqiqət ideyaları — öz azadlığı və inkişafı uğrunda mübarizədə ən mühüm vasitədir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ədalət — hər kəsə ona məxsus olanın daha doğrusu, layiq olduğunun verilməsidir. Ədalətə bağlılıq — həqiqətə, xeyirxahlığa, gözəlliyə bağlılıqdır və mürəkkəb, kompleks bir duyğudur. Aparılan nəzəri və empirik təhlillər göstərdi ki, sosial ədalətin mövcudluğu, bərabər imkanların təmin edilməsi, təhsilə çıxış, məşğulluq və insan hüquqlarının müdafiəsi sosial inkişaf üçün əsas əhəmiyyət kəsb edir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, bir çox sahələrdə irəliləyişlərə baxmayaraq, sosial və iqtisadi bərabərsizliklərlə bağlı problemlər hələ də mövcuddur. Daha ədalətli cəmiyyətin qurulması üçün dövlət, siyasi institutlar və vətəndaşlar arasında əməkdaşlıq daha da genişləndirilməlidir. Tədqiqatın nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

- Hər bir şəxs hamı üçün eyni şəkildə tətbiq olunan sistemlə uzlaşan, bərabər əsas hüquq və azadlıqların tam və adekvat məcmusuna bərabər hüquqa malikdir.

- Sosial və iqtisadi bərabərsizliklər iki şərti ödəməlidir: birincisi, onlar ədalətli imkan bərabərliyi şəraitində hər kəs üçün açıq olan vəzifə və mövqelərlə əlaqəli olmalıdır; ikincisi isə cəmiyyətin ən az üstünlüyə malik üzvlərinə ən böyük faydanı təmin etməlidir.

Müasir cəmiyyətdə müxtəlif mədəniyyətlərin mövcudluğu haqqında bilməklə insanlar müxtəlif fərdlərə düzgün yanaşma tapmaq üçün daha yaxşı yol tapa bilərlər. Ona görə də sosial ədalətin əhəmiyyəti ilə bağlı məlumatların yayılması artırılmalı və dünyanı daha yaxşı bir yerə çevirmək üçün daha çox insan bu dəyərlərin təşviqinə və həyata keçirilməsinə integrasiya edilməlidir.

ƏDƏBİYYATLAR

- ERA Media. (2025). Azərbaycanda yoxsulluq səviyyəsi 49%-dən 5%-ə endirilib. <https://eramedia.az/mikayil-cabbarov-azerbaycanda-yoxsulluq-seviyyesi-49-den-5-e-endirilib>
- Əliyev, İ. (2021, 2 fevral). Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. <https://president.az/az/articles/view/50474>
- Khechen, M. (2013). Social justice: Concepts, principles, tools and challenges. United Nations Economic and Social Commission for Western Asia (ESCWA). <https://digitallibrary.un.org/record/1324339>
- Аристотель. (1983). Большая этика. В А. И. Доватур (Ред.), Сочинения (Т. 4, с. 293–374). Москва: Мысль.
- Ивин, А. А. (2019). Социальная философия (2-е изд., перераб. и доп.). Москва: Издательство Юрайт.
- Лыгина, М. А. (2010). Принцип справедливости как аксиологический приоритет социальной работы. Известия РГПУ им. А. И. Герцена, 137, 151–162.
- Орехов, А. М. (2011). Социальная философия: Предмет, структурные профили и вызовы на рубеже XXI века. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ».

ABSTRACT

PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE CONCEPT OF SOCIAL JUSTICE IN MODERN SOCIETY

Ulviyya Mehraliyeva

University of the Land of Fire, Baku, Azerbaijan

The article is devoted to the actual problem of understanding the philosophical foundations of social justice in modern society. The main goal here is to conduct a comprehensive analysis of the essence, principles and philosophical foundations of the concept of justice. Also, it is to examine the influences that create conditions for the violation of social justice in modern society and to identify the main problems in eliminating discrimination. Social justice implies equal distribution of resources and fair treatment of all subjects irrespective of caste, colour, sex and religion. The research emphasizes the crucial role of cooperation between the state and civil society in the development of social justice values. Axiological and comparative methods, structural-functional, critical and system analyzes were applied in the research. The empirical part presents the results of surveys on respondents' opinions about the level of social justice, equal access to education and income distribution. The obtained results show that the majority of respondents understand the need to strengthen the mechanisms that support social equality and reduce inequalities. The results of the study indicate that ensuring social justice is possible not only through legal and economic measures but also by strengthening society's moral values, increasing social responsibility, and expanding civic participation.

Keywords: *social justice, distributive justice, equality of opportunity, legal protection, poverty alleviation, social policy*

РЕЗЮМЕ

ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ КОНЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Ульвия Мехралиева

Университет Страны Огня, Баку, Азербайджан

Статья посвящена актуальной проблеме осмысления философских основ социальной справедливости в современном обществе. Основная цель работы — проведение всестороннего анализа сущности, принципов и философских оснований концепции справедливости. Кроме того, необходимо проанализировать факторы, создающие условия для нарушения социальной справедливости в современном обществе, и выявить основные проблемы, препятствующие искоренению дискриминации. Социальная справедливость предполагает равное распределение ресурсов и справедливое отношение ко всем субъектам независимо от касты, цвета кожи, пола и религии. В исследовании подчеркивается ключевая роль сотрудничества между государством и гражданским обществом в формировании ценностей социальной справедливости. В исследовании применялись аксиологический и сравнительный методы, а также структурно-функциональный, критический и системный анализ. Эмпирическая часть содержит результаты опросов, касающихся мнений респондентов об уровне социальной справедливости, равном доступе к образованию и распределении доходов. Полученные результаты свидетельствуют о том, что большинство респондентов понимают необходимость укрепления механизмов, поддерживающих социальное равенство и способствующих снижению неравенства. Результаты исследования свидетельствуют о том, что обеспечение социальной справедливости возможно не только посредством правовых и экономических мер, но и путем укрепления нравственных ценностей общества, повышения социальной ответственности и расширения гражданского участия.

Ключевые слова: *социальная справедливость, справедливость распределения, равенство возможностей, правовая защита, борьба с бедностью, социальная политика*